No. ४६ग-१

Title पंचपादिका विवरणम्

Author

Extent ४२ पत्र Age सं. १९८८

Subject वेदान्तः

४ पत्र

विवरण

४०

पंचपादिकाविवर

प्रतिलिपि

८

विवर १

ॐश्रीगणेशायनमः लोकेपदानांयोग्येतरसंसृष्ट
स्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमंगीकृत्यप्रवृत्तेप्पर्य्यप्रामा
ण्योपगमेनलौकिकवचसांप्रवृत्तेप्पर्य्यप्रमाणान्तरा
नुसारेणप्रयोजनपर्यन्तप्रामाण्यमंगीकृत्य वेदव
चसांतुप्रमाणान्तराभावाद्विध्यनुसारेणैवप्रयोज
नपर्यन्तप्रामाण्यंवक्तव्यमित्याशंकनेनाभिप्रतिपादित
मिदानींकार्यसंसृष्टस्वार्थेशब्दसामर्थ्यमितिमत्वा
नाःकोयंप्रयोजनपैवम्भूतेप्पर्य्यप्रामाण्यमितिप्रत्यव
तिष्ठन्तइत्याहात्रा—परप्रत्यवतिष्ठन्तइति ननुलौ
किकवचसांभूतेप्पर्य्यप्रयोगप्रत्ययपदर्शनान्न
दनुसारेणायोग्येतरसंसृष्टेशब्द सामर्थ्यप्रतिप
त्तेःकृत्वाविधिसंस्पर्शइत्यादिपंक्तिकस्यादेवमिति
परिहरन्निममन्यथाशब्दप्रयोगानुपपत्तेरिति म्रपभावः
श्रोतृसाध्यमेवकिंचित्प्रयोजनमुद्दिश्यप्रवृत्तिंविदधाति

अ

त्वांवर्त्तकज्ञानापप्रयोक्ताशब्दं प्रयुङ्क्ते ननु प्रवर्त्तकति
स्त्ववाक्यं श्रोतुः प्रवर्त्तकज्ञानमेव जनयति प्रवर्त्तकज्ञा
नेनच शब्दसमनन्तरभाविनान्यथासिद्धरूपव्याप्तिरे
कान्या शब्दस्य संबंधव्युत्पत्तावपि प्रतिपद्यते नत्वप्रवर्त्तके
प्रत्पत्ता दिव्यवहारेषु रव्युत्पत्तेः प्राक्कार्यमिति
ज्ञानान्न सर्वत्र प्रवर्त्तनं इति कार्यमेव श्रोतुः शाब्दगोचर
कल्पयति नत्र कार्यसंसृष्टेषु पदार्थेषु पदसमुदा
यस्य प्रयोगं सामर्थ्यं कल्पयित्वा पुनः प्रयोगान्तरेष्वावा
--- पामेकैकस्य पदस्य कार्यसंसृष्टार्थेषु संबं
धं प्रतिपद्यते प्रथमप्रयोगे कार्यसंसृष्टपदार्थेषु सा
मर्थ्यप्रतिपत्तेः ननु बालस्य स्वव्यवहारेति लाषितसाधन
ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न कार्यज्ञानात् ततश्च श्रोतुः शब्दसा
मर्थ्यविषय त्वपातिलाषितसाधनज्ञानमेव प्रवृत्त्यानु
मीयते न कार्यमिति नितत्पुक्तं अभिलषितसाधने

2

विवर॰ पिकार्यमिति ज्ञानस्यप्रवृत्त्यानंतर्यात् तदेवप्रवर्त्त-
२ कमनुमीयते नचेष्टसाधनज्ञानंप्रवर्त्तकं मतीता
नागतवर्त्तमानेष्टसाधनज्ञानानामप्रवर्त्तकत्वा
त् तस्मात्कार्यसंसृष्टस्वार्थेषु शब्दसामर्थ्यमि
ति ननुसर्वत्रकार्यव्यभिचाराभावोपिसंसृष्टस्वा
र्थेषु शब्दसामर्थ्यमितियुक्तंप्रतिपत्तुं कार्यसंस-
ष्टस्वार्थ इति विशेषणायोगात् अन्यस्याप्रमाणां
तरगृहीतकार्यसंसृष्टस्वार्थ इत्यव्यभिचारात्-
कल्पेरन् तेनयुक्तंसंसृष्टस्वार्थ इत्युक्ते केनसंस-
ष्ट इत्यपेक्षायां कार्यसंसृष्ट इति विशेषप्रतिपत्ति
मन्तरेण प्रयोजनस्यानिरूपणात् प्रमाणान्तरगृ-
हीतत्वस्यच शब्दसामर्थ्यप्रतिपत्तिकाले प्रतिपत्तेर्द-
त्वात् शब्दसामर्थ्यमित्युक्तं ननुकार्यसंसृष्ट इत्युक्ते
कार्यस्य कार्यान्तराभावात् कार्यपदस्यान्यसंसृष्ट

त्तिप्रयोजकभेदो वक्तव्यः स्यात् न धात्वर्थस्या
पिकार्यत्वात्तत्तस्य श्रुतिनियोगे कार्यपदसामर्थ्यात्
ननु लोकेऽतीतानागतवर्त्तमानार्थानि ह्यकोभ्या वा
तीताद्यर्थप्रतिपत्तिकार्यदर्शनात् तदनुसारेणासं
स्पृष्टस्यार्थे सामर्थ्यमिति गम्यत इति न संबंधग्रह
धीनत्वादर्थप्रतिपत्तेस्तस्याः संबंधग्रहणनियमायो
गात् अतीतादिवाक्यानां चैवसंबंधार्थतामिति नि
योगानिष्ठत्वात् तस्मात्कार्यसंस्पर्शमन्तरेणाभूते
र्थ्यर्थे प्रामाण्यमिति अपि च प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्य
प्रयोजनमन्तरेणा वाक्यप्रयोगानुपपत्तेः प्रयोजनं स
च नियोगसामर्थ्याधीनत्वात् नियोगपर्यवसितं वा
क्यमित्याह पुरुषेच्छा समुत्पादितो उत्क्कालान्तर
भाविनैयोगिकफलपेतानियोगाधीनाफलप्राप्तिप
त्तिः स्यात् किंतु सम्यग्ज्ञानफले प्राप्त ब्रह्मप्राप्तिलक्ष

विवर० णामविद्यानिवृत्तिलक्षणांच हस्तगतविस्मृतसुवर्ण
२ प्राप्तिवत् अ— न्वयव्यतिरेकासिद्धमिति नेत्याह अन्व
विस्मृतसुवर्णारोपितसर्पदर्शनाप्रतिपत्ताविवेति
नन्वन्वयव्यतिरेकाविरुद्धमेतन्नस्वब्रह्मात्मतत्त्व
ज्ञानान्न ब्रह्मप्राप्त्यनर्थनिवृत्तीनस्त इति नप्रत्यक्ष
विरोधादित्याह पूर्ववत्संसारित्वोपलब्धेरिति अपि
णब्रह्मा च यावज्ज्ञानव्यतिरेकेन साधनान्तराविघातान्न प्रयत्नां
त्मविज्ञे तरसाध्यप्रयोजनत्वेन ज्ञानमात्रसाध्यमित्याह प्रत्ती
त्युत्तरकालंचेति ननु लोकेऽभ्रान्त्याऽर्थनिष्ठत्वया प्र
योजनपर्यन्तानि वाक्यानि इह दृष्टं तद्वदिहापि स्या
दिति नेत्याह न स्यात्मसत्त्वत्वाम लोक इति ननु धर्म
जिज्ञासाब्रह्मजिज्ञासेति च जिज्ञास्ययोर्धर्मब्रह्मण
सिद्धसाध्यभेदेन वैलक्षण्यपदर्शितं नच ब्रह्मजि
ज्ञासाकर्मणा साध्यात्र गृहीत प्रतिपत्तिविध्यादय शास्त्र

णाप्रतिपाद्यत्वायुक्तं प्रतिपन्नं सूत्रविरोधादित्यत आ
ह तत्समाद्यद्यपीति तस्यापि प्रतिपत्त्या दिविधिशेषत
यैव ब्रह्मजिज्ञास्यमित्यर्थः कथं पुनर्ब्रह्मप्रतिपा
दनपराणां वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपत्तिशेषत्तया सम विधि
न्वय इति । तदाह स्तोत्वेष्टव्यं पुनस्तस्मादित्यादिः स
ष्टार्थः तत्रावत्तन्नियोगगर्भ एव न ब्रह्मणोऽवमानीमिच्छन्तो
नियोगब्रह्मणोऽनप्रमाणेन प्रमातुं शक्यत इत्यैत न्ये
स्यप्यमंदर्शयन्निराकरोत्यत इति तत्राविधेयाभावात्
द्याहृत्ता विधिः प्रमातुं न शक्यत इत्यादिकमिदन्तो ह =
नामिति तत्र तावच्छाब्दं ब्रह्मविषयज्ञानं विधातुं न
शक्यमित्याह न तावच्छब्दजन्यमिति गृहीतपद
पदार्थसंबंधस्याधीयमानाद्वाक्याद्विधिवाक्यादे
वाति प्राप्तं ब्रह्मणो विज्ञानमुत्पद्यते । तदेव चाविवार्य
प्रतिस्थाप्यत इति तच्चानन्य — प्यासिद्धकोपमंतरेण

विवर० ४ नियोग उपपद्यते शास्त्रावगतेब्रह्मणि । तत्समानज्ञाना
पस्मृतिसंतानो विधीयतामिति शंकते अन्यच्च शब्द
जन्यस्यैवेति तत्र स्मृतिसन्तानविधेः प्रयोजनं न
तावद् दृष्टं स्वर्गादिवदोषस्य कर्मजन्यत्वप्रसंगा
त् दृष्टफलत्वेपि न तस्य प्रयोजनं पश्यामः इति नतु म
दृष्टं न सुखवत्प्रत्यक्षं सुखमित्याह न - त्विष्टविषय
स्यैव निरतिशयान्वयव्यतिरेकसिद्धसाधनत्वान्मर्दनादि
वत्स्मृतिसंतानो न विधेय इत्याह पश्यामीति चे
न्नु तर्हि समर्पणारामस्य साक्षात्कारस्य स्मृतिसंतानविधेः
प्रयोजनमिति शंकते अपश्यन्निति किं साक्षात्कार
णां स्मृतिसंतानस्य दृष्टं प्रयोजनं दृष्टं वा भवति नैवा
दृष्टं वस्त्वपरोक्षस्य चक्षुरादिप्रमाणसामग्रीसाध्यत्वा
द् दृष्टं भावजन्यत्वाद् दृष्टसहकृतोऽजन्मान्तरीयप्रमाण
कारणानुपपन्नत्वे न तर्हि जन्मान्तरस्य पापाशब्दादिप्रमाण

इति

कारणं विधिमन्तरेणाब्रह्मावगतिं जनयिष्यन्तीत्युपे
हापि स्यात् अपदृष्टमेव ब्रह्मणाज्ञातान्तःकरणां प्रयोज
नमिति न अनुपलब्धेरित्याह नैतद्युक्तमिति अनु
पलब्धिविरोधमेव दर्शयति न हि लौकिकोऽर्थ इति शा
ब्दज्ञानस्मृतिसंतानान्नापरोक्षज्ञानमात्रमुत्पद्यते
किन्तु तज्ज्ञानसमर्थविज्ञानान्तरमुत्पद्यते तद्विज्ञा
नफलापस्मृतिसंतानो विधीयत इति शंकते भा
मूढब्रह्मज्ञानादेवेति तदप्यपरोक्षफलविज्ञानं न दृष्टत
या विधिफलप्रमाणाधीनत्वादवगमस्य नापि दृष्ट
तयास्मृतिसंतानस्य प्रमाणकारणत्वाभावात्
नापि तादृग्विज्ञानफलत्वे प्रमाणमस्तीत्याह नेत्यभाव
प्रमाण त्यौ हि मस्तीति मा भूत्स्मृतिसंतानविधिः शाब्दाव
गतेर्ब्रह्मणि ध्यानं विधीयते ननु को विशेषः स्मृति
संतानात् ध्यानस्य तत्र स्मृतिसंतानो नाम प्रमा

विवर० णावगते वस्तुनि तत एव प्रमाणात् सजातीयप्रत्य
५ यप्रवाहो वस्तुतत्त्वविषयः ध्यानं नाम वस्तुतत्त्वम
नपेक्ष्यारोपितविषयत्वेनापि मनसः संकल्पप्रवाहस्स
विधेयत्वात् । अस्तु तर्हि प्राक्प्रतिपन्नस्यैव तत्त्व
वा स्यापि अदृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं वक्तव्यं न तावददृष्टमा
मिकत्वेन स्वर्गादिवत् कर्मजन्यत्वप्रसंगात् नापि
दृष्टं दृश्यते इत्यादि पौनः किमर्थमिति न च ध्येय
साक्षात्करणाय तदपि न अदृष्टफलं प्रमाणाजन्यत्वात्
अप्यनुभवस्य दृष्टफलं चेन्नूनम् अनुपलब्धिविरो
धात् इत्याह नतस्य संभव इत्यादि ननु ध्यानाभ्यास
प्रचयसामर्थ्याद्विनष्टपुत्राद्यपरोक्षं दृश्यत इति चेद्
न तु दृष्टमिति तर्हि विनष्टपुत्रादीनामिदानीमविद्यमा
नत्वात्तदापरोक्ष्यं संभवति किन्तु पूर्वपरोक्षपुत्राद्यवभा
सनं तद्भाव्यमानत्वाद्विपर्यासकर्म तेन न वस्तुत्वापरो

दूपमिति परिहरन्तिमेवं नन्वध्यायमानमिति नन्वब्रह्मात्मा
विद्योपमा ते ध्यानप्रकर्षाद् ध्येयापरोक्षज्ञानावस्तुत्वादि
वन्नसिध्यति ध्येयस्य चवस्तुत्वेश तु प्रामाण्यायान्न सिध्य
तिमत्रेतावस्तुत्वापरोक्षं ध्यानान्तरकालिध्यातियस्यापि स्वप्न
चतुष्पथे हस्तिज्ञानमुत्पन्नं न तथाभूतं नागमस्याद्यो
नसंवादेन तस्य कुज्ञानं भवतीति नैतत्सारं स्वापरोक्ष
ज्ञानस्य प्राहु प्रमाणानामप्यर्थाभ्याभूतज्ञानं विस
वादात्प्रामाण्यस्यात् नेव स्वप्नज्ञानप्रमाणमवि
धात्मकत्वात् संवादस्तु सादृश्यभ्रमादिति नहि
चन्द्रादिग्रहत्रिमन्त्रेणावस्तुदर्शनं ------------
संभवति ननु विधुहृश्यामामप्यर्थादिवध्येयसाक्षात्का
रणाद्ध्यानफलं गम्यते किमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्या
ह ननु दृष्टत्वयभ्रतिमत्रापि किं नैयोगिकं फलमाहोस्वि
द्दृष्टमिति नैयोगिकं चेत्स्वर्गादिवदुपचयापचयात्मको

6

विवर० मोक्षः स्याद्दृष्टफलं चेत्तदाह उक्तमेतदिति विधेयस
६ ज्ञावमंगीकृत्य शाब्दानां ध्यानविधिपरत्वे ब्रह्मात्मैक
त्वं नासिध्यतीत्याह अप्यापि भवतु ध्यानादिति ननु
प्रागेव ब्रह्मात्मैकत्वं प्रतिपादयतीति नेत्याह शब्दस्ता
वादिति ननु ज्ञानविधिवाक्यव्यतिरिक्तनामवान्तर
वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयात्तद्वस्तुसिद्धिरित्याह सत्यं
तथापि तत्त्वमसि सिध्यतीति परिहरति विषम उपन्यास
इति तस्माद्विधिपरत्वेनास्ति वस्तुसिद्धिरिति सर्वत्र वि
धिमेदस्थानादिशान्ति पूर्वपक्षेऽपीति स्पष्टमिति संज्ञा
न ध्यानयोर्नियोगान्निराकृते इदानीं त्वनी प्रज्ञाने
ऽपरोक्षफलेऽनियोगमाशंकते यत्पुनः कोऽप्युद्
च्यत इति तत्र वदामः विधीयमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्या
न शाब्दजन्यत्वाभावादपरोक्षसाभासस्य लौकिक
करणोत्पत्तिकर्तव्यताविषयाविधानैः सहदर्शनं विरो

यं तत्तद्दृश्यत इत्याह तत्पुनः किं साधनमित्यादिना
शंकते तेनेमं वेदानुवचनेनेत्यादिना श्रवणमनननिदि
ध्यासनैकरूपो वेदानुवचनयज्ञदानतपोऽनशनशमद
मादयनुगृहीतैर्मोक्षकामो ब्रह्मण्येव परोक्षफलं ज्ञानं
प्रमाणान्तरं तत्कर्तव्यतया शाह्वैः प्रमाप्यते चेत्तत्र
साणि प्रमाणानि शब्दः किं तु मन्तव्यो [illegible] रणान्तरकल्प
नालाघवात् ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं युक्तमिति ननु
विधिविषयमन्तरेण ब्रह्ममात्रे प्रामाण्यं न युक्तमि
ति-त्याह कार्यं ब्रह्मेति गृहीत्वैवं च स्वर्वेदवाक्ये
भ्यो ब्रह्मणि निश्चितप्रमितिकार्यगम्यं वेदान्तप्रा
माण्यं तत्र प्रमितिजननात् विषयस्याविधेयत्वाग
म्ये प्रामाण्ये ग्निहोत्रं वाक्यद्रष्टृभिः सामान्यविधिनिष्ठं
किं न स्यात् तत्र शब्दसामर्थ्याभावात् प्रमित्यनुत्पा
दितिवदिहोऽपि सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म तत्त्वमसीत्युक्ते नावि

पत्र = ६

^ कुर्यादित्यर्थः परिहरति प्रमाणान्तरस्य तर्हि प्रमाणामिति तत्रायमर्थः सेतिकर्तव्यं मधिकारं च ब्रह्मणाय परोक्षफलं विज्ञानं प्रमाणान्तरं ^ पं० ५

7

विवर॰ द्योसामर्थ्यप्रमितिर्वागम्यत इति ब्रह्मरायेवप्रामाराय
७ युक्तमिति ननु लौकिकं प्रामारायकार्यगम्यमेवशा
ब्दीयंविधिम्यमितिनेत्याह नइक्तमिति अनलौ
किकानांश्रद्धानामुख्यार्थाभिधानमुखेनवैदिका
र्थप्रतिपादनसंभवेकिंवेदस्य पदकुसंबंधग्रहोस्मः कि
वाहृत्पातरद्वमेसापिलौकिकादिसंबंधात्र अर्थप्रतिपद्य
मा इति विप्रायेलौकिकमेवप्रतिपन्नुयुक्तमलौकिक
कल्पनादित्याह गुणाद्वाप्यभिधानंस्यादिति एवंलौ
किकमेवप्रामाराययुक्तमलौकिककल्पनादित्यर्थः
तस्मात्तदृष्टफलतयानियोगपर्यवसितानिवेदान्तवा
क्यानि ननु कोयंनियोगोनाम ननाचार्यनियोगइ
त्यादौप्रसिद्धः सत्यंतत्रोत्कृष्टस्यपुरुषस्याकृष्टपु
प्रप्रेरणात्मकाभिप्रायभेदोनियोगः नासावपौरु
षेयवेदेवाक्यस्यप्रत्यत्वादिव्यवहारेचसंभवति ननुका

यद्बुद्धिग्राह्यं वस्तु तन्नियोग इत्यास्वव्यापन्ने प्रवर्त्तकोत्वसीमा
न्यादीनां किमिदं कार्यं नाम यदि कृतियोग्यमात्रं तत्
तत्तः प्रवृत्तिप्रागभाववत्तां सर्वेषां कृतियोग्यत्वात्
अत्रापि कृतिसंसर्गं कार्यानन्ताति संसर्गस्यैवानिमित्त
त्वोपगमात् कार्यबुद्धेश्च यत्कृतियोग्यमेवालौकिकं
किंविलक्षणकार्यमिति तत्र व्युत्पन्नस्य घटेनोद
काहरणं कर्त्तव्यमिति निश्चितमलौकिकं किंचित्प्र
तिपन्नवानवैतिवक्तव्यप्रतिपन्नं चेत्तत्रालौकिकं किं
चिदिति दर्शितायं च शब्दान्तरेणोदमिष्यामिति तत्
कार्यमिति प्रतिपद्य प्रवर्त्तते ततश्च प्रवर्त्तकाका
रता कार्यस्य क्रियाकारकफलेभ्यो वैलक्षण्यमिति
नेष्टाद्युपायस्यैवाभिलषितसाधनतया प्रवर्त्तकत्वा
त् तस्यैव कार्यबुद्धिगोचरत्वात् नन्वन्यत्कार्यम
न्यदभिलषितसाधनं तस्य च अभिलषितसाधनमेव

विव० कृतियोग्यतया प्रवर्त्तकं कार्यमुच्यते नच श्रेयः कृति
८ प्रवृत्तियोगिभेदमाशङ्कमयबुध्यावनं साधनं भिधते
नच कृतियोग्येष्टसाधनव्यतिरिक्तं कार्यं नाम प्र
वृत्तिसमर्थं पश्यामः ननु फलमपि कार्यतया प्रवृत्ति
समर्थं दृश्यते नाविशिष्टप्रवृत्तिहेतुत्वाभावात् फ
लकार्यत्वस्याभिलषितसाधनं कार्यमेव संबन्धग्रह
णालिंगभूतायाः प्रवृत्तिहेतुः फलस्येच्छामात्रहेतु
त्वात्वानन्न कार्यता मालौकिकं किंचिल्लोके दृश्यते
नचावगत्य लेगावगतेऽशावयमासिद्धुत्वभावत्वात्
संबन्धाग्रहणात् — — नेनसव्युत्पत्त्यापेत्वाद्गागमेन
अलौकिककार्यमंत्तरेणानुपपत्त्यभावान्नाप्याप
त्याकार्य — व गोनुशाके प्रवृत्तिरनुपपन्नेति चेत्
नहि कृतियोग्यादभिलषितसाधनादपि प्रवृत्तेः नच
साधनत्वमपि कार्यवत्प्रमाणा — — त्फलोदपान्वप

व्यतिरेकाभ्यामवगमात् अत्र तु भूतेऽपि सामान्यतोऽद
ष्टेन तत्साधनत्वसिद्धेः न चाग्नीनादिसाधनेष्वप्रसंगः
कृतियोग्येष्टसाधनत्वेनैव विशेषणात् तस्माद्व्युत्पन्न
स्य व्यवहारे प्रमाणान्तरेण पदप्रवर्त्तकतया वर्त्तिते त
देव शास्त्रानुरोपिशास्त्रगृह्णिगो ऽत्तया प्रवर्त्तकमनुमीयत
इति सिद्धं तत्र ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाने विधिसंबंधो नास्ति
फलसाधनसामर्थ्यं तत्राविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकेणामो
क्षफलस्याभावात् तस्य चान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वात् तत्त्व
ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वमन्वयव्यतिरेकगम्यं तत् शास्त्र
मेवमिति ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं शास्त्रस्येति सिद्धं इदानीं जी
वब्रह्मणोर्भेदमंगीकृत्य ब्रह्मणः प्रदेशान्तरवर्त्तित्वम
वगत्य तैर्वाक्यैरुपगम्य अहं ब्रह्मास्मीत्यारोपितरूपेणाविधी
यमानत्वादुपासनानां यागादिवत्स्वर्गगामित्वं फलिष्यत्ती
तियमन्यते तन्निरासार्थमारम्भाष्यमित्याह व्याख्येयपदतः

गो

९

विवर० परोदिवोज्योतिरित्यादिना नन्वेवमुपासनापरत्वेऽ
६ शब्दस्य ब्रह्मस्वरूपासिद्धिरित्यत आह देवताविग्रहव
त्वन्यायेनेति नच प्रमाणान्तरविरोधाविकारासंस्प
र्शित्वात् ब्रह्मणः सद्वितीयत्वात् ननु नैयोगिकफ
लत्वे मोक्षस्य स्वर्गादिवदनित्यतेति नेत्याह नच साध्य
त्वपीति ननु अक्षरनिरानित्यत्वानुमानविरुद्धा कथम
नावृत्तिं साधयेदिति अत आह नन्वेष इति नन्वनु
मानागमयोर्विरुद्धयो व्यभिचारित्वात् संशयहेतुत्वमि
ति तत्राह शब्दाख्यस्येति अनुमानादागमो बलवान्
इत्यर्थः कस्य परिहारत्वेन भाष्यमवतारयति नक
र्मब्रह्मविद्याफलयोरित्यादि भाष्यस्य तात्पर्यमा
हास्यायमर्थः संक्षेपत इत्यादिना ननु नास्ति फलवै
लक्षण्यं मोक्षस्य उपासनासाधनपाकजन्यत्वात्
तत्राह एव यावद्वपुश्शरीरेन्द्रियादिमतापि स्यादिति

तस्मादाह श्रुतिरित्यायतश्रुति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति
विद्ययामृतमश्नुते ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यपथा
यम शरीरो मृतः प्राणो ब्रह्म वेत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मा
नमतत्त्वाऽशरीरामृतबलत्वरूपो मोक्षो दर्शितः न्या
यतश्च मोक्षस्यानित्यत्वं गम्यते पुनरावृत्तेरपुनर्व
धात्मोक्षशब्दस्योपचरितार्थतापसंगात् सम्भु
दपत्तिः श्रवसपोश्रुभेदप्रत्तिपत्तेरत्ना दित्वमपि श्रुति
न्या= श्रुपाभ्यामवगतं विमुक्तश्च विमुच्यते ब्रह्मैव सन्ब्र
ह्माप्येतीति श्रुतेः सादित्वे चानन्तत्वं स्यादिति न्या
यात् तत्र श्रुतक्रियासाध्यो मोक्षः क्रियासाध्यत्वे ध्यो=
भ्युदयफलवत् स्वर्गादियागादिसंबन्धः तथापि सुत्तापचया
पचयवत्त्वं च मोक्षस्य स्यादित्याह पदिसत् ध्योपासनाव
दित्यादिना । ननु पर्येवापचयापचयवत्त्वापि स्वशरीरि
द्रियादिभोग्यंच कर्मफलं प्रवन्नोद्वपरीतमशरीरमजन

वि.क.र. लात्मलक्षणं च निःश्रेयसं कर्मफलमेव स्यात् कर्म
१० णां दृष्टादिविविधफलहेतुत्वदर्शनादित्यत आह
न चाशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति किमिदं स्वाभा
विकमशरीरत्वं किं वा नैमित्तिकं शरीरात्मनोर्मि
थ्याज्ञानसंबंधव्यतिरिक्तस्य सर्वप्रकारसंबंधस्यात्य
न्तिकाभावः स्वाभाविकमशरीरत्वं मिथ्याज्ञानसंब
न्धनैमित्तिकं त्वशरीरत्वमिति न तु सम्यग्ज्ञान
साध्यस्य मिथ्याज्ञानसम्बन्धनिवृत्तिलक्षणस्या
शरीरत्वस्य कर्मसाध्यत्वाभावात् सम्बन्धोत्तरनिवृ
त्तिलक्षणस्याशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वान्न कर्मसा
ध्यो मोक्ष इति ननूपादितमशरीरात्मत्वं ब्रह्मलक्षणफ
लं तदन्यथा कर्मभिः परिणाम्यत इति नेत्याह न चापि क
र्यं विदित्यादिना नन्वेवं तर्हि स्वाभाविकाशरीरात्म
त ध्रुवब्रह्मलक्षणो मोक्षः सदैकरूपः तथापि उपास

नासंतताना ऽनुष्ठीयमानाद्भविष्यति ज्ञानकर्मा
त्वादुपासनस्येत्यत आह तत्र यदि हस्तगताविस्म
तस्वर्णवदित्यादिना ननु किंमित्ति यागफल
वदुपासनासाध्यत्वे मोक्षस्योपचयापचयौ तदपि स
ताप शरीरसंबंधश्च स्यात् उच्यते मोक्षफलायावि
धीयमानस्योपासनस्य स्वरूपतः कालतः संख्या
तो वा परिमितिरस्ति वा न वेति विवक्तव्यं नास्ति चेत्
सांगदर्शपूर्णमासपरिमितिवदेतावीदृगुपासना
परिमितिः प्रदर्शनीया न च तत्प्रदृश्यते नापि सं
ख्यातः परिमाणमस्ति सहस्रं लक्षं वा प्रत्ययानां
मोक्षसाधनमिति नियामकादर्शनात् नापि का
लतः परिमाणमस्त्येकं सहस्रं वा संवत्सराणामु
पासकस्य मोक्ष इति नियमे प्रमाणाभावात् मरणा
मेवावधिरिति चेन्न तस्यापि दर्शपूर्णमासवदेकाका

विवर० रासाधनपरिमितिर्नलभ्यते एकेन दशभिः शतेन सह
२२ स्रेणवाकालेनकस्यचिन्मरणात् फलभेदस्याप
चापचयप्रसंगात् उपास्यापरोक्षानुभवाधारीति चेत्
न तथा- पिकस्यचित्केनचित्कालेन परोक्षतयात्साध
नोपचयापचयौ न दृष्टौ एव अनेनोपासनलक्ष
णामोक्षसाधनेकरूप्यं लभ्यते नचापरोक्षत्ताप
रोक्षानुभवपर्वरोक्षसाधनं अविहितत्त्वान्मिथ्या
ज्ञानत्वाच्चावार्ष्यमाम्भूरेकरूपदेशकालसंख्यापरि
माणभेदात् अग्निहोत्राभ्यासवत् उरुफलभेदकुसा
धनोपचयापचयान्मतामाविष्यतीति न तहि सर्व
थामेकरूपो मोक्षःस्यात् काष्ठोपचयाज्ज्वालोपचयव
त् अग्निहोत्रोपचयात्स्वर्गोपचयवद्बोपासनोपच
यान्मोक्षोपचयापचयोपपत्तेः अल्पसाधनवैष
म्ये-पिफलैकरूप्यमङ्गीक्रियते अनुष्ठानवैफल्यंस्या
त्

म्नष्योपासनायामपि विधीयमानानां नियामकाभावान्न तु
पचयापचयरूपिणि फलं च शास्त्रादेकरूपमिति
नैवं तत्स्वारं वुपासनानां विद्यासंस्कारकाश्मकर्मस्व
लोपमारोपुचित्तकाश्मादप्रोक्त —— ज्ञानोपपत्तेः
लोपमारोपकर्मादिवैषम्यादे —— पासनावैषम्यादुप
रोहितज्ञानावाधितोपपत्तेः तस्मात्स्वर्गादिवदुपाचये पच
लपरिणामुक्तिः स्यादिति विधीयमानोपासनासाध्य
त्वान्नुत्स्वदुःखस्यैव शरीरादिव्यादिवृक्षसामग्रीसा
ध्यत्वं साधनत्वापात्र लापि सुखस्यादिति उपसंस्कृत ता
रत्यतो न कार्त्स्न्यविशेषत्वमिति —— त्यनुमाने
सामान्यावलंबिनीत्र घपेत्य कृतकं तदनित्यमिति
अपुनरावृत्तिस्तु मोक्षाविषयावलोपसीन्युक्तार्थम
नुवदति पत्र तन्न पुनरावर्तन्ते इति नन्वनावधिपि
परत्वमिदं ज्ञानानां फलस्य तपोर्थवादाः परामपीत्यादि
वे भाति

विवर० वत् न चार्थवादेन पुनरावृत्तिं प्रमाणप्रकाशकेन दृष्टा
१२ गाकर्म्मफलश्रुतिवत् न तु तात्पर्यत्वात् फलश्रुतयः वाद
प्रामाण्यं जहति किं तु कर्म्मानापेक्षित्वेन योग्या
नुपलब्धिविरोधात् इहापि तर्हि न च पुनरावर्त्तत इत्य
त्र शक्तप्रतिषेधात् अर्थवादानां प्रामाण्यं तस्मात् हि ब्रह्म
लोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तत इत्यभिसंपत्ति
समये पुनरावृत्तिरप्राप्ता प्रतिषिध्यते तेन च पुनरावर्त्ति
ष्यत इति भाविनी पुनरावृत्तिः प्रतिषिध्यत इति वाक्या
र्थः कल्प्यत इति चेत् श्रुतार्थपरित्यागेनाश्रुतार्थ
परिकल्पनायां प्रयत्नश्रुतं कृतकं तदनित्यं तद्यथेह कर्म्मजि
त इति श्रुत्यनुमानविरोधात् एवमपुनरावृत्तिर्वा
क्यान्तरे योजनीयं तस्मादप्यनुवादमात्रमेतत्
सामान्यश्रुत्यनुमानाभ्यां साध्यस्य मोक्षस्य नित्य
त्वादर्शित्वा इदानीं पुनरावृत्तिमविशेषेणाश्रुतिसा
मर्थ्या

देवांतवनामाह किं चतेषामिहेति इममिहेति विशेष
णामानवांतरेषु प्राप्ताम्यावृत्तिं दर्शयन्ति नन्वस्मिन्क
ल्पेनावृत्तिप्रतिपादयतो वाक्यस्य कल्पान्तरेषु पुन
रावृत्तिप्रतिपादने च्छयार्थाद्वाक्यभेदः स्यादिति अत्र
भिन्नोपसर्वसंकरवादी देवानां प्रियः यतः सर्वेषां स
विशेषणवाक्यानामिदं बोध्यम् वतरान्ति अत्राप्यस
वि शेषणवाक्यं विशिष्टमर्थं अरवतः प्रतिपादयत्य
र्थाद्वा विशेष्यांतरस्या वृत्तिः प्रमीयत इति न वाक्य
भेदस्तथा हि इहाप्येतत् कल्पविशेषितानां वृत्तिर्मुख
तः प्रतिपाद्यते अर्थाद् पुनरावृत्तिरस्य कल्पान्तरे नि
वार्यत इति न वाक्यभेदः ननु कल्पान्तरेऽपि प्रकृतिसा
मान्यादेतत् पुनरावृत्तिरिति प्रतिषेधस्तत्स्वरूप
मस्माकं तावदस्मिन्कल्पे प्रतिपन्नानां कल्पान्तरेषु
पुनरावृत्तिर्विशेषणसामर्थ्यात् प्रमीयते इदानीं के

विवर० ल्पांतरप्रतिपत्तृणामपिनास्मिन्ननावृत्तिप्राप्ति — त्ति
१३ प्रोक्तस्यादित्यं व्यवस्थाकल्प्यते अस्मिन्कल्पेप्रति
पन्नानां कल्पांतरे पुनरावृत्तिः कल्पांतरे प्रतिपन्नानां
तत्रानावृत्तिरित्यत्र व्यवस्थाविशेषकारणाभावेफल्यादित्ति
अपिचाभ्युपेत्येत्यत्रारभ्यते प्यानकृजादिन्यतः प्रोक्ता
तस्यग्रंथस्या — यमर्थः शाब्दादवगतब्रह्मणः
स्वसंवेदनत्वात्तदभ्यासेनपरोक्षीकृतोविधिमंत
रेणापरोक्षात्कारणं तद्ब्रह्मवेदनाभिव्यज्यते तस्मि
न्नुत्पन्नेनंतरमेवाविद्यापदद्वेषाणिवृत्तेः मुक्तेः ब्रह्मसंवे
दनेनसमानकालत्वफलस्ययदापुनरुपासनेवाच्या
रोपितात्मविषयाविधीयमानाब्रह्मसंवेदनम्
तदानैयोगिकफलस्यकालांतरभावित्वात् नमुक्तेः
समानकालतानिर्देशः अतः शाब्दादपिविदितस्य
ब्रह्मणस्तद्रूपमेवापरोक्षज्ञानापवृत्तेः फलजननात्

प्राक्तनकार्यान्प्रवेश इति तथा तद्धैतत् पश्यन्नृषिः
वामदेव इत्यादिः किं चेत्यादि शंकते नन्वग्रिमः स्यदग्रे
अपि ब्रह्मणो विद्याफलमविद्यानिवृत्तिं दर्शयति
साक्षात्परोक्षाध्यासलक्षणा तत्त्वापरोक्षज्ञान
मंतरेणानानिवर्त्तते यद्वत् नरूपासनैश्चारोपवि
नरूपानत्वज्ञानेस्यानु तेनाविद्यानिवृत्तिनीति
त्वस्त्वज्ञानमेव प्रमाणजनि तमविद्यानिवर्त्तकमि
त्यविद्यानिवृत्तिफल प्रवणात्ब्रह्मात्ममिवदृत्ता:
प्रमाणामित्याशंक्य किंचन समेन आदिनकबाधायेत्यादि
नन्वविद्यानिवृत्तौ इहैव भूयते न पदोषः तति
शोकमात्मविदिति शोकं तरणादि मित्र आत्मज्ञान
प्रकृत्य नमसः पारं दर्शयतीत्युपसंहरणादि त
मोनिवृत्तिमेव नप्रवीति नद्योशोकाद्यध्यासनि
वृत्त्युपक्रमेण न स्यात् अतः शोकाद्युपादानानाथ

विवर० विद्यानिवृत्तिरेव — — तमसः पारं दर्शयतीत्युक्तेति ग
१४ म्यते. तथा चाविद्यायाः परं पारं तारयसीत्यविद्याति
क्रमेणावरलप्राप्तिं ब्रुवन्ति क्रमानुपपत्तेर्निवृत्तिमेव क्रमं
दर्शयतीति प्रकृत्यन्तेनैतस्मरणा विद्यानिवृत्तिफलसिद्धये
तत्त्वज्ञाननिष्ठवेदान्तप्रमाणमित्युक्तमिदानीं तर्कशा
स्त्रानुसारेणापि मिथ्याज्ञाननिवृत्तिफलं तत्त्वज्ञान
मिति दर्शयति २ दुःखेनैतदेवमित्यपमर्थः दुःखजन्म
जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद
नन्तरापायादपवर्ग इत्यात्म शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः
प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गा इति द्वादशरूप
दार्थेष्वपादिदमनात्मप्रवृत्तौ मिथ्याज्ञानं तस्यात्मपर
मात्मशरीरादिद्वादशपदार्थतत्त्वदर्शनं वैमल्या
दपायेते रागद्वेषमोहा नोत्पद्यन्ते ततः प्रवृत्त्यभा
वात्तस्य दुःखफलप्रवृत्तिनिवृत्तिरनोपजायते त

तः प्रवृत्तिरूपो वाचित्तशुभाशुभरूपमिश्रकर्मस्वरूप
तयाब्रह्मादिस्थावरांतेषुयोनिषुदेहमनन्तमायते शा
रीरसंबंधन प्रतिपद्यत इत्यर्थः ततः शरीरसंभावे सु
खदुःखे नोत्पद्येते इति मिथ्याज्ञानापायमेवमोक्षं
दर्शयन्ति तथा वैशेषिकैरपि द्रव्यगुणकर्मसामा
न्यविशेषसमवायेषु सालक्षण्यवैलक्षण्याभ्यां
तत्त्वापरिज्ञानादनादिप्रवृत्तमिथ्याज्ञानं तत्त्वपरि
भावनया निवर्त्तते ततश्च ज्वरो तद्रागाभावादपवर्ग इ
त्युक्तं तथा सांख्ययोगैरपि दर्शितं दृष्टृदृश्यया
विवेकलक्षणाविद्यानादिप्रवृत्ता तत्त्वज्ञानेन निव
र्त्यते ततश्चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः क्ले
शाः प्रहीयन्ते ततः प्रतीदारा क्लेशस्य प्रवृत्त्यनुदया
दपवर्ग इति स्वगतैरप्युक्तं मनुसंधानकल्पनया
रागद्वेषादिदोषैः प्रदानितत्फलो दयापन्ने विभ्रमेष्व

लो

15

भा

विवर- दूषितानि विज्ञानानि तेभ्यश्च तत्त्वपरिभावनया निवृत्तौ
१५ सुविभ्रमेषु विशुद्धविज्ञानस्य चरमदेहे योगमोक्षाविति । एवमवि
द्यानिवृत्तौ मोक्षे प्रमाणजनितत्त्वज्ञानं विहाय कथमुपासिक्रि
यामोक्षसाधनत्वं कल्प्यत इति । ननु प्रदर्शितं मन्यदन्यदेव मिथ्या
ज्ञाननिवर्त्तकं तत्त्वज्ञानं तथाहि द्वादशपदार्थे तत्त्वपरि
भावनाजनितेन सम्यक्ज्ञानेनाविद्या निवर्त्यते पूर्वोपचि
तानि च कर्माणि तत्त्वपरिभावनाजनितसंक्लेशेन तत्प्रकर्षज
नितेनानन्तदेन वर्त्तमानस्य चोपभोगेनाविवर्त्तन्ते ततश्च कैवल्य
मिति नैय्यायिकैरुक्तं वैशेषिकैरपि पदार्थषट्कपरिभावना
जनितेन तत्त्वज्ञानेनेश्वराभिध्यानानुगृहीतेन मिथ्याज्ञानं
निवर्त्तते ततो रागादयः क्रमेण परिहीयन्ते ततश्च पूर्वोपचि
तदुरितानां पदार्थपरिभावनाक्लेशफलानामत्यन्तोच्छेदः स
ञ्चितानां च तत्त्वदर्शनबैमत्स्येनानन्दनानि वृत्तिः ततः कैवल्य
मिति दर्शिनो योगाः प्रतिपेदिरे असंप्रज्ञातसमाधिजनित।

तेन प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन पुरुषाकारमात्रपर्यवसितेनावि
द्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशेषु हापमानेषु पूर्वोपचितक
र्मसु चैव कर्मविवेकेन त्यापेतद्वौपमानेषूपभुज्यत इति सुग
तैः प्रतिपन्नं क्षणिकत्वलक्षणादुःखमार्गसत्यभावनाजनितता
विशुद्धविज्ञानलक्षणावरमज्ञानादयुनहीयमानेषु स्थापितक्लृ
कार्यत्वप्रवृत्तिविषयाविभ्रमेषु संतानोच्छेदो मोक्ष इति नेदं
भिन्नाविज्ञानसाध्यो मोक्ष इति तत्राह मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मा
त्मैकत्वविज्ञानादिति ननु प्रदर्शितं तत्त्वदर्शनेऽपि मिथ्याज्ञा
नप्रतिपक्षेषु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेव किं मिथ्याज्ञाननिवर्तकं गम्यत इति चोद्यं
ति कथं गम्यत इति भेददर्शस्य मिथ्याज्ञानविलासत्वेन तत्
प्रतिपक्षेणाद्वितीयब्रह्मात्मदर्शनेनैकात्म्यवृत्तिनिर्णयात्मभेद
दर्शी नैरात्मिपरिहरति इन्द्रो मायाभिरित्यादिना तत्त्वाद्वितीयब्र
ह्मात्मैकत्वपरं तु शास्त्रं तत्र तात्पर्याभावात् किंतु जीवविलक्ष
णाप्रमाणान्तराविज्ञानब्रह्मणि शास्त्रप्रतिपन्ने संपदादिविषया
रोपितादात्म्यवाक्यानीति पूर्वपक्षयति अव्याप्तस्यादिरेवोत्तर

रुद्र = २ भ्या

विवर०
१६

मित्यत्र: शङ्कते नन्व्ग्रन्थेन स्पष्टार्थः तत्रेदं वक्तव्यं किं प्रमाणान्त
रविरोधात् संपदादिपरः पदसमन्वयः किं वार्थे तात्पर्याभावा
दिति न तावत्प्रमाणान्तरविरोधः तयोस्तदगोचरत्वात् भे
दावभासेत योर्विविविंवत्यायावत्तारात् न च तात्पर्याभावादर्थ
परताभाव इत्याह संपदादिरूपे हीत्यादिना तथा हि तत्त्वमसीति
नवकृत्वोऽभ्यस्तस्य तेन जीवेनानुप्रविश्येत्यैकात्म्यसिद्ध्यर्थं वा
दोऽग्रह्यते अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीति भे ती
ददर्शनं निन्द्यते तथाहं ब्रह्मास्मीत्यस्य स एष इह प्रविष्ट इत्याद्य
र्थवादोऽप्यथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीत्यादि भेदद
निषेधश्च तात्पर्यहेतुरुपादीयते तथैवं तस्यात्मैव नवकृत्वो।
ऽभ्यस्तस्य तत्त्वज्ञानोक्तिः द्वैतेत्यादि भेदापवादेन तात्पर्यं ज्ञाप्यते ना
न्यासपक्षोऽपपुरुषे पश्चासावादित्ये स एकः इत्युपक्रम्य स एष स्रष्टान्तदेवानु
प्राविशदित्याद्यर्थवादः तथोदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं
भवतीति भेददर्शनापवादः तथैतमेवं रूपं ब्रह्मेति तत्त्वमपश्य।

दितिकस्यस्पतमेकसीमातंविदार्थैनयाद्वाराप्राप्यद्यतेत्यर्थवादा नर
देवंसर्वविदांत्रेष्टुतत्वत्तत्रावस्थात्रयपर्युदासेनब्रलीत्मैकात्वंप्रतिपाद्य
मानंदृष्टव्य नहिमेदौदर्शनापवादेनब्रह्मरापवर्जीवात्मनाप्रवेत्मा
वादेनचब्रह्मात्मैकत्वंनग्रनत्राम्यस्यावस्थात्रयसंबंधविरोधतिराक
रणोनघ्रतिपाद्यमानंनात्पर्यहीनामितियुक्तंवक्तुमिति किंचावि
द्यानिवृत्तिर्ब्रह्मात्मभावश्चविद्याफलंश्रूयते तचसंपदादिपरत्वेन
नुपपद्यते अत्यस्यान्यान्मतावरोधादप्रमाणत्वाच्चअतःफल
संवंध वचनसामर्थ्यादपिब्रह्मात्मैकत्वपरापदेश्यातदवगमनिमित्तंचेति
नुपसंहरतितस्मान्नसंपदादिवदिति अत्रकश्चिदाहब्रह्मणोभिन्नाभि
न्नोयंजीवात्मतत्रब्रह्मणोनित्यमुक्तात्जीवस्यचानित्यवद्धत्वाचब्रह्म व्यव=
स्थाभ्युतेअन्यतोभेदेनव्रलीवत्वसंसारापकल्पंजगदुत्पाद्यैर्वि
तद्भावविरुद्धस्यादुष्टंनाशनिपत्तियेनि अत्राच्यते किमात्मैकेयं
भिन्नाभिन्नता नजातिव्यक्तिगुणगुणीकार्यकारणोविशिष्ट
स्वरूपांशांशिभावनिबंधना जीवब्रह्मणोस्तेषामभावात् प्रका

विवर० रणभेदाभेददर्शनात् ममैवांशो जीवलोक इति स्मृतेरंशांशित्वे
२७ ति चेत् न निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिविरोधात् पादोस्य सर्वा भूता
ना नीति चाल्पमत्रविवक्षयोक्तं वाक्यस्य ब्रह्मणोनन्य प्रतिपादनपरत्वा
त् सांशत्वे च पटादिवदवयववत्त्वप्रसंगात् ननु स्वाभाविका
नि स्व प्रवृत्तात्वुध्याद्युपाधिनिमित्तं सांशत्वमिति चेत् नतावदुपा
घिना विदार्य्य पृथक् क्रियते जीवः खड्गधारासमा विष्टेप्याकाशेतिरय
एवं भेददर्शनात् उपाधिभिन्नस्यात्मानो विदार्य संसारमनुभो
व पत्ताब्रह्मणस्यात्मनि व्यामोह एव प्रकटितं स्यात् न चोपाधी
नामन्यार्थतया सृष्टिस्तत्सम्भवात् प्रागभिन्नानां जीवानामस
त्यत्वाभावात् द्रव्यविदारणात् कर्माविद्यासंस्काराणां सत्ता
मप्यनुपाधित्वात् अयमेवोनिष्पन्नोप्यौपाधिको विद्यत इति
नत्वेनादिरिव भेदः स च जातिव्यक्तिभावादिति वंधनो ब्रह्मजी शि
वेचनस्यात् नीलपीतादिवत्स्वभाविको भेदो द्रव्यत्वादिजातितो निर्वं
धनश्चाभेद इति चेत् तर्हि तच्छेदवायमात्मा ब्रह्मेति सामानाधिक

ररायंनस्यात् तस्यैवब्रह्मणःप्रकाशमानतयश्रुत्याध्येरन् एकत्त्वानुमानंच
दर्शितं ननिष्पन्नानात्मनादिः किंतूपाधिनिबंधनो: तत्रप्रकाश
तैर्भेदइतिचेत् सत्रह्यतस्मिंस्तदारोपो विभ्रमएवस्यात् नचप्र
त्यक्षादिभिर्जीवब्रह्मभेदोग्रहीतुंशक्यइतिकुं आगामध्वनात्योतोस्ति स्तु
दृष्टेनाभेदंप्रतिषेधाति अभेदवचनानितानीतिचेत् नैवंएवात्
आत्मेत्यादिनाभेदंप्रतिपाद्यैवपुनर्भेदस्यतत्रैवप्रतिषेधात्कथं
वासत्यप्यभेदेविद्याकार्मच्यावस्था नत्याकाशंघटेनावछिद्यात्
दंतद्भावेशानेसत्याकाशस्यधूमादिसंयोगःपरिहर्तुंशक्यते ननु
भेदाद्यवस्थापिविद्यते तर्हिब्रह्मणापाविद्यादिसंसर्गोसंसर्गश्चेत्यु
भयमपिस्यात् ननुविरुद्धमितिमापद्यते कोपभेदाभेदवादिनो द=
विरोधोस्माकम् एकोपाधावेकस्यैवभावोपगमात् अभेदौविरुद्धौ
वित्युपगच्छन्ताकिमिचेत् नद्यप्यहंमनुष्योब्राह्मणोवेइत्यादौवैक
भेदयोर्भेदैक्यज्ञानाभ्यांबाधदर्शनात् भेदाभेदौविरुद्धावित्युपगछ
न्ताकिमितिभावाभावावविद्यादीनांब्रह्मणानामुपगम्येयातां किं

विवर० १८

चाप्रत्येकं देहपर्य्यवयवेषु सकसंसत्वेषु मलिनापटोऽहं मलिनइतिवा-
वयविनिर्मलसंसर्गविभ्रमात् कालक्ष्वनानां प्रवर्त्तमानाप्रदेशि
वांप्रत्यक्षदाविरुद्धतयानुवादत्वात् सत्यपिभेदे जीवसमवायिमिमले
रवयविब्रह्ममन्त्रदपिछेस्स वेतिनिर्ष्वपत्ते किंच ब्रह्मणायविद्यादिम
लसंसर्गमध्यसहमानो नोतिभक्ति विलसितांतःकरणःकथंतैरवे
मलैरभेदस्त्र हस्तोत्तरवद्यः श्रुतिविरोध इतिचेत् सर्वमात्मैवाभूदिति
श्रुतेः अत्र एवैषापीयान् पंपद इत्युक्तं ननु पाधिभेदेनव्यवस्था
पत्ते ननु पर्यन्तोभेदनाभावे परमार्थसत्यस्य संसारसंबंधस्याभेद
सति व्यवस्थानुपपत्तेः मिथ्याभेदे ननु मिथ्यासंसारव्यवस्थाऽज्ञ
नोविवज्ञानितिवयोस्तथ्यादृश्यतानात् किंच ब्रह्मसर्वज्ञं जीवानात्मी
यत्वेनप्रपश्यन्नितवान्चेन्न सर्वज्ञताहानिः पश्यतिचेत्तर्हि त्वन्यैव
संसारंप्रश्येत् ननु दर्पणेपिपश्यति तोह्निब्रह्मस्यात्मानिसंसारंप्र-
श्यतीति पश्यतीतिस्यात् किंच सत्यपिभेददर्शने मिथ्यात्ता
दात्म्याभिमानात् देहधर्म्मानात्मनिपश्यति किंचवक्तव्यं स

त्यताभेदाभिमान इति नान्यभेदापरोक्षोस्ति भेदोप्यपरोक्षभास
मानोदृष्टः किंच सर्वाधारस्य सर्वज्ञस्य सर्वं च सत्वं तया स्वात्म
न्यपरोक्षतया प्रपन्नो ब्रह्मणः सर्वसंबंधस्स्यात् किंच ज्ञानेच्छा
नसमाधिभिरेकस्मिन्नुपाधावेकस्य प्रविविच्यमानस्यापि न किंचित्प्र
योजनमस्ति परिशिष्टसर्वोपाधिगतधर्मसंबंधप्रतिभासनात् न
च सर्वोपाधिविनिर्मोकः केनचिदपि कर्तुं शक्यते मम पुनरेको
पाधिपरित्यागेनाविर्भूतब्रह्मात्मतापरोक्षतावभासिनोपि प्रति
बिंबप्रमातृत्वादिभिः स्वजीवस्य संसारेण संबंधः मिथ्यात्वेन तत्व
ज्ञानप्रतिहतत्वात् स्वप्नादिवद्वृत्ततत्वज्ञानेन सर्वोपाधिविनिर्मोक्षश्च उच्य
ते वामदेवादिभिस्तैरस्मदादीनां संसारानुपलब्धिः स्यादितिचेत् एकैकस्मि
न्नावप्यनेकैरवयवैरनन्तानां मुक्तत्वात् इत्येवमिदानीं संसारानुपलब्धिरिदा
नीं संसारदर्शनं तु परस्यापादितं तुल्यमेवानुपपत्तिश्चावयोः सामाना
धिकरणतादिकपादहमाधिके च नन्वेवं त्वयापि ब्रह्मणि भ्रान्त्यैव जीवभावभासे सो
पाधिकत्वे तन्मेणु नवकञ्ज्ञानावभासो विभ्रमः तद्विषयस्य कृत्यादीनां

विवर० १९

प्रत्यक्षाविरुद्धतयानुवादत्वात् निरुपाधिकचैतन्यप्रतिभासेत्व
पि सोपाधिकचैतन्यभेदानां कल्पितत्वात् कस्यैकस्य बंधमो
क्षाविति न वक्तावत् सन्देहो न जायते सोपाधिकचैतन्ये कर्तृत्व
त्वाभ्रमात् न च वचनान्तोवानुवादत्वात् एवं प्रत्येकमात्मैतानाना
सन्देहः तस्मात्सर्वसंकरवादितो विभ्रमोपमस्य तत्त्वतो व्यवस्थिति
तदेवं ब्रह्मावगमे विधिमन्तरेणावक्रपरोक्षफलपर्यन्ते साध्यान्त
राभावात् तत्र विधिसंबंध इत्याह नैवं सतीति किं तर्हि प्रमाणा
फलामिति तदाशान्तोऽभिप्रायेणेति नन्वप्रयोजनाभावात् प्रसक्ता
विधिकर्म भवतीत्यत्राह होरिवन्नकारकत्वाभावादिति प्रयोजनं तु
साध्यो मोक्षोऽवद्यते न कारकत्वाभावाद्विद्धि क्रियाकारकत्वादि
त्याह ननु चाविदिक्रियाकर्मेति भाष्यमेव परिहारः न चावि
दिक्रियाकर्मत्वाभावे शास्त्रैर्जन्यज्ञानव्यावर्तकत्वाभावात् प्रा
स्त्रगम्यं ब्रह्मेति चोदयति सोपप्रत्ति कर्मणीति स्वयंप्रकाशमा
नतयास्वविषयप्रयप्रकाशजनतानपेक्षस्यापि ब्रह्मणः शास्त्रजन्य

ज्ञानाकारतयान ब्रह्मावर्त्तकस्याविद्यादिदोषनिवृत्तिफलवत्तयाशा
स्त्रप्रमेयत्वं लेतिप्रतिपादयति तत्रोक्तंन्तराविद्याकाल्पितेत्यादिनात्व
नधिगतार्थप्रकाशनमेतेनैव प्रमाणव्यापारस्यफलवत्त्वेति
शङ्क्य मास्त्वित्युपमित्यादीति ननुतत्त्ववाविषयाधिगमेतेन
कल्पंनिवर्त्त्यमात्रेप्रमाणव्यापार इत्यतत्त्वाह तत्याहीति उक्तमे
तदेव दर्शैक्यस्याभिज्ञायामेवासिद्धत्वात् तदाकारेणाप्रत्यभिज्ञा
वाक्याभ्यामनुपजनितेनज्ञानेनोपाधिपरिकल्पितभेदनिरासे
तयोरभ्याभिज्ञावाक्ययोः प्रामाण्यमिति ननुब्रह्मात्मनोर्विपर्यया
भावात् तन्निरसनेनापिप्रामाण्यमित्यत आह तत्याद्यंपदा
र्थोपीति केनतर्हि प्रमाणकारणाविपर्य्यासाज्ञेयाससुइतितद
ह तत्पदार्थैकत्वानुपगच्छन्निति तत्त्वपदाभ्यांलक्ष्यमाणत्र
ह्मात्मैक्यंविज्ञानाकारइत्यर्थः किंतदहित्तदाकारज्ञानेनानिव त्य:=
र्त्यतइत्तितदाहमात्रकेदंमंशोपाधिकृतइति प्रमाणव्यापा
रोविषयाकारोदयएवप्रमीयमाणावस्तुसीमव्याद्विपर्यासेतिनिरास

विवर० इत्याहार्थादिति ननु ज्ञानसमवायिनी ज्ञेयाकारतास्ति न प्रमाणा
२० फलमनेन चाविपर्यासो निरस्यते प्रकाशस्यैवाप्रकाशाविरोधित्वा
दित्येवं चैतन्यप्रकाशेन प्रमाणफलमस्तीत्यत आह एवंविध
मानातिरेकप्रकाराः प्रमाणानामिति प्रमाणेन विषयाकारतापत्तावे
तत्त्वं प्रमाणफलमुच्यते न प्रमाणजन्यं लोके व्यञ्जन्यत्वाद
तः प्रमातृप्रमाणप्रमेयावच्छिन्नचैतन्यप्रमाणत्वादिति वर्त्तयति प्र
वच्छेदनिवृत्त्योः पूर्वोत्तरक्षणतया विरोधाभावादिति ननु फलं
चैतन्यं वर्त्तकानिवर्त्त्यानन्तर्भूतत्वान्न हि फलं यावत्कालमेवस्यास्य
तीति नेत्याह तदप्यवच्छेदकविनाशेनैवेति नन्वशाब्दजन्यज्ञानेन प्रका
श्यते चेन्न फलं न शास्त्रप्रामाण्यस्यादित्यत आह न प्रमाणादिबलस्य
यस्येति [illegible] किमित्यादि यानिवृत्तिरेव प्रमाणफलमुच्यते विषय
प्रकाशोऽपि प्रमाणफलमुच्यतामिति तत्राह तथाप्येवंविधस्येति
अविद्यानं किञ्च न त्वापत्तोवाचो निवर्त्तते इत्यादि ननु मननस्यैवानु
द्रष्टव्यं तत्त्वौपनिषदमिति च ज्ञानक्रियाकर्मत्वमपि श्रूयते नैष दोषः

वेदांतजनितत्वापरोक्ष्यज्ञानस्याकारस्समर्प्पकतत्वयाव्यावर्त्तकत्वं
शास्त्रप्रमेयत्वंनाम ज्ञानजन्यप्रकाशातिशयशून्यत्वमविषय
त्वात्मिनिव्यवस्थोपपत्तेः नहिप्रकाशस्वरूपेऽनः प्रकाशान्त
राणांतरोदयइति नन्वविद्यानिवृत्तेरपिज्ञानसाध्यत्वान्मोक्ष
स्यानित्यत्वमितिचेन्नत्याहैवंचनित्यमुक्तइति ननुकोयंजीवोना
मयस्यस्वरूपंत्वंपदेनलक्ष्यमाणंब्रह्मैववाक्यार्थःसंपद्यतब्रह्मै
वाविद्याप्रतिबिंबितमितिवदामः तेनतत्वंपदेन शेषोपाधिनि
राकरणेनात्मस्वरूपमेवलक्ष्यमाणमनन्यदोपलक्ष्यंब्रह्मैवपदद्व
यसामर्थ्यात्संपद्यतेनचैतदुपाधिस्वरूपनिरावरणेनाविशुद्धाब्रह्मा
त्मज्ञानमेकेनपदेनलभ्यतइतिविरोधानुपपत्तेः ननुभिन्नाभिन्न
त्वावाक्यार्थः किंनस्यात् नतत्त्वासन्निशरीरेंद्रियविशिष्टस्यै
वत्वंपदार्थस्यब्रह्मणाभिन्नाभिन्नत्वात्तयैववाक्यार्थसिद्धेर्लक्षणा
याअलाभ्यज्ञानेनाभासत्वेनस्यात् वर्त्तमानतापदेशानां
फलैवचनानांयोग्यानुपपत्तेर्वसत्त्वापिज्ञानेनशास्त्राद्वयनिवृत्त

विवर० वगमः भिन्नाभिन्नत्वे च वाक्यार्थे तत्त्वज्ञानाद्भेदांशनिवृत्तिः तस्य
२१ स्वविषयानाशकत्वात् कर्मोपासनापरोक्षानुभवानिवृत्तिकल्पना
भिन्नाभिन्नविषययोर्गमाविरुद्धा आगमस्य सर्वकालं भिन्नाभिन्न
विषयत्वात् यत्वभेदांशेन ज्ञानमोक्षादिव्यवहारो भेदांशेन क
र्मविद्यादिव्यवहार इति व्यवस्था कल्प्यते तन्मन्दचोद्यानोपप
दनमात्रत्वात् यदि भेदाभेदाभ्यां ब्रह्मजीवाभेदांशब्रह्मत्वे
वस्यात् तदासावयवो जीवो जीवांश एव ब्रह्मेति पण्डितंमन्य
स्य विपरीतार्थः संपद्यते अभेदांशस्याब्रह्मत्वेत्यन्तभेदस्य
वस्यात् तत्रांशद्वयसमुदाये जीवो वस्तुत्वप्रसंगात् न वा भे
दांश एव जीवो ब्रह्मण एव जीवत्वप्रसंगात् न च भन्नांशो जी
वो जीवद्वयप्रसंगात् न चाभेदांश एव जीवोत्यन्तभेदप्रसंगात् च
त्तत्वज्ञानमोक्षादिव्यवहारासिद्धिः भेदाभेदांशाविभिन्नो जी
व इति चेत् यद्यभिन्नावेवार्हि ब्रह्मैव जीव इति कुतो वयमोहव्यव
स्य अथ भेदाभेदांशौ परस्परं भिन्नाभिन्नावितिमतं नैवं

नौ

भेदाघनवस्थाप्रसंगात् किंचाशिवांशाद्वयसमुदायस्यवापर
स्परां भिन्नांशद्वयस्यवाजीवत्वप्रसंगोजीवांशत्वेजीवस्यचसां
शत्वंपरिच्छिन्नत्वंप्रकाशते किंचकस्यायंशास्त्रोपदेशः नतुवद्भेदा
शस्यतस्यब्रह्मस्वरूपतयोपदेशानपेक्षत्वात् नापिभेदांशस्योप
देशः अहंब्रह्मास्मीतियोगात् नचभेदांशस्यअभेदसंभवातिवि न:
रोधात् ब्रह्मणोपिवसंसारप्रसंगाच्च कस्यवायमविद्यादोषः ननु
वद्भेदांशस्यब्रह्मत्वायवप्रसंगात्नापिभेदांशस्यवुपाधिजन्यत्वा
त्भेदाभावात्तएवाभिन्नांशोवधेक्ष्यइतिचेत् ननुछिन्नांशोजी
वनाशोस्यात् मोक्षेभेदांशविनाशात्भेदांशस्यानित्यम् कात्या
न्यकिंचायंसर्वत्रसंकीर्णवस्तुप्रतिपमानः स्वर्गनरकबंधमोक्षस्यापमाद
नुपादिश्यतेनत्वाभिन्नाभिन्नचेक्षेत्रेवदृशलेवभवानिइत्यवकार
विरोधः संसारादविशेषप्रसंगात्वाकिंचायंसर्वत्रसंकीर्णप्रतिपमा
नः स्वर्गनरकबंधमोक्षादीन्संकरेणाव्यवस्थापयितुंप्रवृत्तः
नपयंप्रत्यन्नमप्रतिपत्तापयोश्यत् भेदेनैवसर्वव्यवस्थाप्यतेचेत्

२२

विवर० किंमतेनानादेनवंध्यापमानेनस्यप्रयुक्तकार्यापिमिस्सनकल्पितेनेन
२२ धर्मिप्रतियोगिव्यतिरेकेणाभेदोपाधेरभावात् उपाधिभेदेन
भेदाभेदव्यवस्थात्विकस्यभेदाभेदौनिवारयति धर्मिप्रतियो
गिभेदात् शास्त्रेपुनः तात्पर्योन्नोक्तिद्वयैतिभेदोप ------ पृ = पं.४
दंप्रतिपादयन्ति एवन्नआत्मनिचिन्तवसत्यादिसामात्यद्वारेण
जीवब्रह्मणोरभेदोऽनुमानेनैवसिद्धः शास्त्रान्तभेद ------
भेदवादितत्त्वेदस्यकीर्पिन्नेनमम भेदस्याभ्युपगमात् नैवंका
र्यप्रपंचस्यापिनिरूपितत्वभावतघायप्याविभासन्नेदा ---
--- मात् आत्मनएवाभेदोपगमात् तस्मात्संदमतिसंतो
षमात्रप्रयोजनतयावकुवस्यमभणितिवेनसापंभेदास
----दीयतइति तस्मादेकमेवलदेवदेवनुपाधिभेदनिमि
त्तविभागपरामर्शेनप्रत्यक्तमिन्नविभागवाकेनप्रतिपद्यतेइति
---- यस्यतत्याद्योमोदनइत्यादिनोत्तरस्यभाष्यसमुदायस्य
तात्पर्यमाह ननुब्रह्मणोपिकारकत्वमसम्भवात्कथंनसंभव

त्रि ---- कष्यामिति तत्रेदं वक्तव्यं किं पाकादिवत् कालान्त
मेव तत्पूर्वादि फलदानाय ज्ञानं विधीयते किं वा कर्म कारकाः
भिन्न -------- वन्मूर्वः पक्षः न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्या
भित्यारभ्यातिरस्तात्वात् मोक्षुत्तरः कल्य इत्याहपादित्तावद्धत्या ना:
दिना यत्रकोचित् -: उत्पाद्यत्वेऽपि मोक्षस्य नानित्यत्वादोषः
क्रियासाध्यस्यैवानित्यत्वात् मोक्षस्य च ज्ञानमात्रत्वात् न च साध्यः
ज्ञानमात्रसाध्यस्यानित्यत्वं ह्यनवाविद्यानिवृत्तिमात्रमेव ज्ञान
साध्यब्रह्मभावस्यापि साध्यत्वात् नु जीवस्य ब्रह्मभावः स्वाभा
विको न साध्यतापः न तादात्म्यस्य कथाभाविकत्वात् भेदस्ता
वन्मात्रविरोधस्तादात्म्यतामतद्भावस्तद्ब्रह्मतावन्मात्रत्वाजी
वस्य ज्ञानेन साध्यते न च वाशोकमात्मवित् ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भव
तीत्युभयाविषयकश्रुतिसाम् पर्यादितितत्राचतोकिं शास्त्रजानित
सम्यक्ज्ञानेन तादात्म्यविषयेणामोक्षः साध्यते किं चान ज्ञाव
विषयेरगोति तत्रावत्तज्ञावाविषये विनाशकत्वं दर्शितं स्यात्

विवर० २२

ज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानस्यानित्यासिद्धान्तप्रसंगात् यदि नाशस्तस्य विष
ये ज्ञानत्वापि निवृत्तेन तादात्म्येन तद्भावः स्यात्तेन वा निवक्तव्यं
निवृत्तेश्चेत् ज्ञानस्य स्वाविषयाविनाशकत्वं दर्शितं स्यात् ज्ञान
निवर्त्यत्वेवज्ञानमेवन्ना तादात्म्यमापद्येत तन्निवृत्तेस्तु तादात्म्ये
तद्भावो नोपपद्यते नहि तावन्मात्रत्वात् तद्विरोधित्वात् युगपत्स्या
तामिति किंच तादात्म्यनिवृत्तिरेव तद्भावः किंचान्यांतिवक्तव्यं नि २
वृत्तिरेव चेत् तत्त्वविद्यानिवृत्तेरेवमोक्षाद्यनुपपत्तेः स्यात् अन्यस्त्वे
त्वा हि मोक्षत्वं तद्भावं चानेरव्यानन्तरं वक्तव्यं नहि जीव
ब्रह्मणोस्तादात्म्यतद्भावव्यतिरेकेण अन्यंन्नभेदादन्यत्वं
तदभावस्ततो निरूपयितुं शक्यते किंच यदि तादात्म्यलक्षणा
तिरेकविशिष्टाभ्यां जीवत्व ---- तिताच्चामियात् निष्कृष्ट
तात्म्यमेव जीवः ब्रह्ममात्रमेव स्यात् अन्यत्वं न भेदानंगीर
कारात् तस्मात्तादात्म्यस्य तद्भावः शास्त्रात्त्वाउ क्तिः ---
------ अभ्यालक्षणा नाप्यो जीवब्रह्मणोस्तादात्म्यं प्रती

यत्नेभिन्नोपाधिपरामर्षोनैकस्यवस्तुनोलक्ष्यमाणत्वात्
नचैवपदेनन ------------ वस्यास्येनिवर्त्तते फलस्य
नयस्याविधानिवृत्तोपोजायितंप्रकारंने नचक्तानसाध्यस्य
नित्यत्नालाभः संस्कारस्यतत्कृत्यस्याति ------- त्। न
चसंस्कारस्यापिक्रियाजन्यत्नासंस्कारांतरवत स्मृतिहेतु।
त्वायोगात् अन्वयव्यतिरेकाविरोधाद्वाय्यव्रतज्ञानसाध्य
त्वा - किंचजन्यत्वेनिचेत् नक्रियायामनैकांतिकत्वात्।
तस्माद्‌तत्त्वाभवनमेवानित्यत्नाहेतुरिति तर्हितत्तीयं
फलंक्रियासाध्यमिष्यतामितिशंकुतेअपानित्यत्वपरिहारापेति त
त्रेदंवक्तव्यं किंप्रत्नभूतमगात्मभूतव्यतिरिक्तंवा व्यतिरेकोपिसर्कं
तंवाप्रदेशांतरवर्तिवा --- नाद्यातस्यपरामाहात्तदपिनेति व्य
तिरेकेसर्वगतंचेत् संयोगव्यतिरिक्ताप्राप्त्यभावात् संयोगानित्य
सिद्धत्याहव्यतिरेकेपीतिप्रदे - वर्तिनिशंकते अपावकोभावहानि त।
शतीनत्रवक्तव्याविकारस्तस्यपरिपारिहारायप्रदेशाद्धत्तिचमव्यते

२५

विवर० २४

किंवा शास्त्रसामर्थ्यादिति शास्त्रं पुनः सर्वगतत्वमेव दर्शयतीति
त्वसर्वगतत्वेपि विकारसंस्पर्श इत्याह न विकारदेशोपीति अ
यसर्वगतत्व औपचारिकत्वात् प्रदेशविशेषवन्नैव ब्रह्मेति शं
कते अथाविकारावस्थमेव ब्रह्मेति न मध्यमपरिमाणस्य वस्तुनः
पार्थिव्यादिवत्सावयवत्वात् पृथगविभागज्ञानाय विकल्प
यति --- नु प्राप्तिरिति प्रथमकल्पे दूषणमाह तदा स्वरूप
ताप्राप्तिरिति कथं तत्र तावज्जीवस्य ब्रह्मभावः ब्रह्मैव वा जीवो वा
न संभवत्यसाध्यत्वात् नापि जीवब्रह्मण्या आरम्यमोरसाद्व
व्योत्तरविनाशित्वप्रसंगात् सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽवयवत्वायोगा
त् नापि जीवब्रह्मणोस्संयुक्ताद्यन्यतमकश्चित्संबंधः भिन्नद्र
व्ययोः संयोगादिनिमित्तसंबंधाभावात् नापि जीवस्याणुपरिमाणस्याव
स्थितब्रह्मस्वरूपापत्तिविरोधात् अनवच्छिन्नपरिमाणं ब्रह्म इत्य
स्वरूपताप्राप्तिः द्वितीयेपि कल्पे दूषणमाह संयोग इति ननु शा
स्त्रसामर्थ्यादपुनरावृत्तौ कथं तर्कमात्रेण पुनरावृत्तिः साध्यते तत्रा

ह न चापुनरावृत्तिश्रुतिरिति यथाश्रुतार्थे ऽस्या श्रुतेरविरोधा
त्तथैवास्तु व्यवस्थेति कल्पनायाः क्लृप्तत्वानुमानविरोधात् तस्य
वचस्स्वरूपेणावस्थानसत्त्वात् इवं तीति श्रुतेर् नैकेश्वरत्वप्रसं
गात् तस्मात्तत्प्रदेशान्तरवर्त्तिब्रह्मप्राप्तिरिति ननु तत्रापि सूक्ष्मा
पन्नुम्नत्वमेतीति श्रूयते नहि अतोऽश्नीकालं वनाम्नामापन्नकु
त्पाताऽत्रैवाभावात् वकुरूपाकद्य नामभूतत्वस्यादविशेषप्रव
णात् ननु सत्यतान्नब्रह्मलोकगमपत्तीति चार्चिरादिनाण गत्तां ब्रह्मप्रा
प्तिः श्रूयते नैकार्यब्रह्मविषयत्वात् ननु ब्रह्मशब्दार्थस्य मुख्य
त्वात् परमेव ब्रह्मावगम्यतेत्तापि मुख्यमस्यैतेन पदित्तावत्तद्वृद्ध्यवहा
रे प्रयोगमुख्यत्वाभिधीयते तद्विकार्यब्रह्मरायपि तद्वेवायं शब्दो
भवति अध्यावयवार्थानुगमेनापि मुख्यतामिधीयते सकमेक
स्य शब्दस्य युगपद्वृत्तियोग वृत्तिरूपोपादानायोगात् प्रयोगमुख्य
त्वेकार्यब्रह्मैवगम्यते किंच सत्यतान्नब्रह्मलोकानुगमपन्नानिव ब्र
ह्मलोकशब्दाद्द्ववचनानेपानभुपराः परावर्तो वासंभीत्याधिगकस्य॥

गाग

विव र० धि कर्त्तव्यत्ताश्रवणात्तस्मिन्नुसंनिधा श्रुताः सप्ताः इति कालस

२५ रि छेद श्रवणात्तृतीयस्याग्निनो द्विवीतिसंख्या पुरुषाहृयोः श्रवणा

त् तथैवमादो यस्यसत्सः अप्यस्य सोमसवनस्य पराजिता

याश्व वेहिरणायस्य चव रमनो स्यान्यस्या ---- र्यकादे

श्वभोग्यव त्वग्ने दस्य श्रवणात् प्रजापतेः सभावेनमप्रपयन्तशते

प्रजापतिसभावेन्मनांश्रवभाव कार्य्यप्रत्ते वाति ---- प्रतर

निप्रतीयते नचब्रह्मेवलोक इति समासः ब्रह्मणाकशहृसस्यन्य

लोके रूत्वात् पैगिकदि पात्रप्रयमनग ------- यो केव

ह्मणोलोकशहृ क्री धात् नचैनेषां कार्यब्रह्मलिंगानामपत्साधा

या ब्रह्मशहृलोक - प्रयोगमनव्यत्वानिरिक्त ---- कवमेया

दानुपुक्तापजापतिशहृस्यात् नचसपत्नानु ब्रह्मगणपत्येन

शब्दः पचाग्निविधानिरिक्तान्पराम्रशनीति युक्तं पचाग्नि

विदामेवप्राधान्येन प्रकृतत्वात् नेषामं निर्द्दिष्टफलस्याहोः सा=

त्विडुपवयापवप्रत्वप्रसंगात् किंवगापच्चीशांडिलाप्रोक्तस्य

बोड

क्र – तोप – त – वैश्वानर भूमदहरपर्य्यकविद्यानामेकत्व
मेवब्रह्मप्राप्तिः फलमाहोस्विदुपचयापचयन्यूनाधिनिवर्त्त
व्यं एकरूपफलत्वेगुणोपचयापचयाद्ययासेनापचया
पचयौचव्यर्थौस्यातां नन्वाग्निहोत्राद्यनुष्ठानोपचयान्नु
फलोपचयोनजायते अपफलोपचयापचयावयर्थौस्या
स्व= तां नहिनिर्विकारसंकल्पश्रितब्रह्मप्राप्तिः नत्वनदभावा
त् किंचवैश्वानरोपासनाफलंवैलोक्यशरीरोपचिरि
क्ष्यातां नहिनिर्विकारासंस्पर्शीब्रह्मप्राप्तिः नत्वनदा
भावात् किंचवैश्वानरोपासनाफलोकशरीरोपचितिरिष्येत
वेनिवर्त्तव्य इष्टत्वेचेन्नूविकारासंस्पृष्टब्रह्मलोकप्येवलोका
त्मताफलप्राप्तिः नवादिष्यत्तेनपर्यायपर्यायोपासनेइतिविरो
धःस्यात् किंचापित्राद्दिसंकल्पाविकारासंस्पृष्टब्रह्मणापभो
गःस्यात् नवानिवर्त्तव्यं नवाग्निपित्राद्दिसंकल्पश्रुतिस्स्य
तिविरोधः स्याद्बुद्धिकारावामित्रलापित्राद्दिसंगःस्यात् किं

26

विवर० चकिंचविकाराबर्त्तिब्रह्मप्राप्तोपिब्रह्मैवेति मनसैवनानकामा
२६ श्यश्यच्चमनेनतनापिब्रह्मलोकेनसत्यलोकेन ह्यपनश्चति ब्रह्मणा
एवसाधुनेमोक्षितोदर्शितःस्यात् ननुस्वादाकामत्वाविरोधः
स्वार्थप्रयुक्ताचस्वष्टिः स्यात् किंचविकाराबर्त्तिब्रह्मप्राप्तस्य
लिंगशरीरमुक्तिवान वेतिवक्तव्यं आद्ये चेत् कालाभलय
-६८ प्रकारतिर्विकुर्वते नचोलिंगशरीरमनसैवान्कामानितिम्
त्तिर्विरोधेन किंचनवालिंगशरीरं विलयन्तिभिर्तिवक्तव्यं
विधेयंचेत् उत्क्रान्तिकालेस्यात् नदारंभककर्मक्षयात् प्र
मानवकारस्यशरीरप्रविपुत्स्यानेस्यात् नचोपारिष्टात्कालावि
लयान्निरूपणे किंवोपाधिजीवपदेन जीवस्याविकाराबर्त्ति
ब्रह्मगमनंसंभवतिनिरवयावच्छेदस्यघटाकाशस्येवोत्क्रान्
तपनायोगात् उत्करोत्यमनंनसंभवति नदुपादानत्वं
ब्रह्मणास्खलनायोगात् नहिमृदादिनिमूलाया घटस्यागमन
नविभ्रमः नन्पाधोरपिगमनंनसंभवति नदुपादानस्यब्र

त्तराश्चलनायोगात् नहि स्पंदादिनिश्चलाय घंटस्यागमनमस्तीति
एवं तर्हि स्वप्नगमनादिवन्मायाविनोभिन्नोगमनादिप्रतिपा
------ नादिसंकल्पेनप्रत्सरोगोगोप्पि धीयते किंतु पावाल
त्रयोगस्तस्यानित्यानंदप्राप्तावत्तत्तीव -- यभेदः कस्यतत्त्व
योगि: ति नं --------- व्यका पभिगलपादप्रवापलप्तानाम
पचारकल्पनायोगात् शोस्त्रात्यपादद ---- स -- ध्रु नतस्मा
त्पत ------- त्वप्राप्त्ययेक्रियाविधानमित्यनुपपन्नं संस्का
रपत्ते हूवरामाह संस्कार्यत्वमपीति दोषापनय ---- व
मानस्यफलभाव ------- संस्काररूपस्यापिवाराप्यविद्यमा
नस्येति ननत्रवत्तस्यंकिमात्माश्रयक्रियायादोषापनयत
वनदेवापनाकिमन्याश्रयपीति ननमहात्मने निरवयव
स्यपरिस्पंदप्रभवकर्त्रसारिणामाबित्प हतः क्रियारहित
त्वादितिनचान्याश्रयायाक्तिमयाक्रियावन्द्रव्यैस्तयोगाभ्मो
तो - निधायायोगादित्याह अन्ययग्रपत्वादिति ननुमंत्रदेवता

विवर० मिथ्यात्वाद्विधानिरासवदीश्वराभिध्यानादावृष्टोपापत्तयास्या-
१२ दितिचोदयति नन्वीश्वराधिष्ठाद्वादिति उच्यतेइत्यनेइत्यादि
परिहारःस्यास्यार्थः ननुधर्मस्त्रीयैः कर्मभिरात्मनिगुणाधान
लक्षणसंस्कारःक्रियतइति नेत्याह तत्त्वरवानादिक्रिया-
प--स्यायमर्थः यःसाधारणोनिशरीरेन्द्रियमनांसिप्रेरयति
सकर्त्ताभोक्तासंस्कार्यश्चसंबध्येन्यसंबलितोऽहंकारःविज्ञा
नंयज्ञान्तनुतइत्यादिश्रुतेः सचासंसारसमाप्तेरविछिन्नो-
वर्त्तत इति भोगश्चसंभवति तत्रचधर्माधर्मानिशायड
त्यद्यते नात्माविकारात्मति तेनतस्य संसारित्वमुपप
द्यतइतितस्मात्नसंस्कार्यइत्यादिनोत्वित्यतःप्राक्तनःस्यष्ट
र्थः नन्वज्ञानस्यापिधारत्वेदमपरामित्यतःप्राक्तनोऽयाय
परिहारोपूर्वैःक्तावप्यवसरप्राप्तत्वात्पुनारिहास्याष्टार्थीज
न्याजन्यपरलत्वेनाक्रियात्वान्मोक्षुक्ते ईदान्तीयुक्तेषोछायपात
साध्याहिक्रियातदनपेक्षमात्मज्ञानामिति कारणात्तैवैलद

वैलक्षण्यः नीतौ

रायत्नाहिदमपरं वैलक्षण्यमिति बोद्धनाजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्नज
न्यं तत्भवनिज्ञानमात्रि छत्तोपिदुर्गंधौदिज्ञानादर्थेनादित्य
र्थः ननु घ्राणजन्यस्य ज्ञानस्याविषयजन्यत्वाभावान्नव
ल्लुपरतंत्रत्ता ननुश्रोद्धनाजन्यमिति ग्राकन्ते तत्रापीति
तत्रापिविविजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्नानिरूपेतुमेवलिंगादिज
न्यमेवेतिपरि ष्कृतिं तत्रापीति ननु संयोगविभागप्रचयात्ते
रैकिराणां केयं क्रियानाम ननु चलत्वमिति प्रत्यक्षमेव तन्न संत
तदपि संयोगविभागालंबनमेव चलनं ननु दृष्टाणां वपि प्रये
न संयोगविभागवति चलत्वमिति प्रसंगः न स्वदेशसंयोगवि
भागालंबनप्रत्यक्षविषयस्य त्रोरात्मस्वरूपेन देशत्वाभावात् स
र्वस्याकाशादेशत्वादिति चिन्न नव हलां घकोणावृत्तेन भासि
तत्रापि मारोपितवद्योग्ने चलनबुद्धिदर्शनात् ननु देशा
देशामप्रतीत्यतत्त्संयोगविभागाः प्रतीपन्नइति तस्मात्सं
योगविभागातिरिक्तक्रियालंबनम्चलत्वमिति प्रत्यक्षः पत्नु

D8

विवर० स्वदेशसंयोगविभागाभ्यां क्रियामनुमिमीते कथं द्रव्यज
२८ नितौ संयोगविभागौ स्वाश्रयकादाचित्क —— द्रष्टस्सैरौव
वच्छिन्नद्रव्यकादाचित्कत्वात् संयोगविभागजन्यकार्य
वदिति नस्यमकरादिस्मृनलप्रवाहाधारेष्वि — ला॰
——— स्वदेशजन संयोगविभागयोः सतोरपितेषुक्रिया
ज्ञानाभावादनैकान्तिक ना हेमोरिति पादाग्रेपस्यकर्म्मविगा
हित्वाग्रपसंव — कृतलसमवायिपादसंयोगारम्भवन्न प्रय
त्नवदात्मपादसंयोगस्यापि भूपादसंयोगारम्भसिद्धर्नेया
दस्त्रयकर्माति शयावन्तर शक्ति चसंयोगविभागहेतुरति
शयः क्रियाभि धातीयास्थिरावयविद्रव्याद्युत्पद्येत निश
पांतरत्नोवाह्र्वेस्मिन्नव्यवत द्रव्यादेवक्रियाजन्मवन्नस्त्रवय
संयोगादिजन्मस्यान्न इत्यनैकान्तिक ग्रनिग्राम कल्प
नामनवकाशापात: व्यत्रपत्त्यनित्नं नन्म प्यम पचेक्राघ
त्तमेन्नरनीय पंक्तौ वो द्रव्या ——— क्रियाप्रत्ययः ननु

त्वाकिंचेति स्पष्टार्थः किंच वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यत्रेति
श्चितार्थविषयं तत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनमुक्तं ----
— ननु तत्र संभवतीत्याह एवं सम्यग्ज्ञानत्वोपपत्तेरिति
दार्ष्टान्तिकमाह एवं सतीति ननु ब्रह्मज्ञाने विपर्ययः स्यं ध
ते ननु कर्मतर्कैरागमनिरस्यत इतिनत्याह अन्तरूपमार स्त्र
णाद्यपीति ननु तत्तुल्ययाभावाद्विधेरभावे शब्दस्य वैयर्थ्य
स्यादिति नेत्याह अत्रार्थवादत्वं यैवाति ननु चार्थवादस्य स्वत
स्तावकत्वे कृत्यैर्विधिपदमर्थशून्यं स्यादिति नेत्याह हन्तदुक्तमवीक
रणादिति तथाच श्रवणानामित्यादिना येः श्रवणादिभिः आ
त्मा लभ्यते तानवृत्तिभङ्गदर्शयति ननु श्रवणादिभिः किं श्रेयः
क्रियते येनोत्कर्षवाङ्गिरेतैर्विषयीकरणाद्दात्मनः स्तवस्या
दितिः तत्राह नेवावस्था पैर्हैर्थ्यादिति ननु विधयस्येवार्थ
वादसंबंधः स्तुतेः प्रवृत्तिफलत्वात्तु सिद्धवस्तुनइत्यात्तिपत्ति
कः प्रेतरितिफलप्रशंसायापि श्रवणादिति प्रवृत्त्युपयोगित्वमु

विवर० पपद्यते इत्यभिप्रेत्याहेदमत्र प्रष्टव्यमित्यादि ग्रंथस्तस्यायमा
२९ र्थः ननु सम्यक्दर्शनस्य फलरूपत्वात् प्रमाणाधीनत्वा
च्चाविधेयत्वेति युक्तान्तस्यार्थवादत्वाच्छ्रवणादयस्तु क्रियाा
रूपत्वात्सम्यग्दर्शनस्य हेतूपकारितया विधेया एवेति
तदाहेतत्र सर्वं प्रथमसूत्रेणैवेति मननिदिध्यासनोपबृंहि
गा तस्यश्रवणस्य सम्यग्दर्शनाय विधेयत्वमंगीकृत्य प्रथमसूत्रे
प्रवृत्तं सर्वं प्रथमित्यर्थः विधीनामपि सत्वात्तावाक्यत्वमुक्तं
इदानीं शास्त्रस्यार्थान्तरमाहापि चैतेदोषमिति ननु माभूवन्
ज्ञानविधयः उपासनाविधयस्तु श्रूयन्त इति नेत्याह एते
नात्मन्येवोपासीतेत्यादि सर्वत्रैवकारविशेषणाच्छ्रवणा
तस्याह मितिस्वभावप्राप्तत्वमानुवादत्वात् विषयविशेषः प्रतिपा प्रत्यया
द्यत इति अतोपादानशून्यत्वमुपसंहरति भाष्यमिवरणेति
तस्यायमर्थ इति उक्तमनन्यात्मफलविधेयज्ञानप्रहणस्वरू
पतिरूपणाया विधिरपेक्षतैवब्रह्मणि वेदान्ताः प्रमाणमिति

द्वितीयेनवर्णकेन प्रथममेव वर्णकेनप्रमाणान्तरानपेक्ष
ब्रह्मणिप्रामाण्यमुक्तमिदानींत नि ड्डमयवर्णकार्यमा
द्विप्यसमाधत्तोमदपदनिदाहरित्यादिना कथंब्रह्म
यावसेयएवात्मावेदान्तैःप्रतिपाद्यते ननुदानस्यक्रिया
यामंगत्वाद्विधिवाक्यैर्वेदान्तानामेकवाक्यतास्यात् --
-मद्यतिरिक्तःप्रतिपाद्यते तदाकिंविड्डद्दिष्टयवितन्वति
याघतित्युद्दिश्याभावान्मानि पादतंनस्यात् तस्यापिचेत
तन्वेक -------- स्माक्रियायामेववेदान्तःप्रमाणं त
थ्याचवक्याकर्मणायेवकृतद्रस्यवेदस्वप्रामाण्यमायत्तलो
दर्शयति वैकिघट्ट छान्तोप --- णामेनितिष्ठा तत्रा
यातिश्रूयतव्रीहियवपश्माज्यपयःकपालपवीसंबंधात्तु
वैतीचैःकार्यमिति नैवंरुछुक्ताचारो प्रमाणमिति मत्य
तद्दृति तथ्याचाग्निहोत्रफलाःवेदाःशीलवृत्तफलश्रु
तामिति तत्राग्नरमाहृतैतोपनिषदस्येत्यादिना स्महेमत्यया

विवर०

वसे पाद्विशिष्टान्मनोन्यववाक्रियाकारक संसर्गभूत्वाम
मनकमेंगनयावेदा त्तीनां विधिशेषत्वानंतयत्तीन्यपर्यः न
त्वसावपि चेतनन्नेत्रं हे प्रत्ययागम्यतायाक मौनमिति
मित्याह नसकनविदितिननुशास्त्रगम्यस्यापिकर्मणा
त्वाकिंनस्यादित्यत आह नाहि प्रमाणानां नरसिद्धइति
धिकादिलोकन्नेरवप्रमाणानं नरसिद्धावद्यविधिमात्र
प्रतिपादनान्यथावाक्यमेदादिति ननु चेन्नेनःप्रमाणां
तरागम्यानित्यशास्त्रेणापिनगम्यत इतिनेत्याह नसतप्रती
यन्त इति ननु सर्वे वेदा यत्पदमामनंति वेदैश्च सर्वैरहमेव
वेद्योवेदान्तकृद्विदिति श्रुतिस्मृतिभिन्न्याह न बृहतप्रती यत इतिप्र
श्वा ब्रह्म परावेदात्मा इतिगम्यते ननु पदसमन्वया ब्रह्मसिद्धिः
प्रतीयमानोपिप्रत्यक्षादिविधित्रिभिर्वाधितत्मिथ्याज्ञानानिमि
त्तिनेत्याह नैनयप्रतीयमानो पीतिनि द्वैधयमभावाद पादेपप्रमा
णं शक्यत इतिचाह इतमस्मान्नसन इतिनन्वाह प्रत्यक्षगम्येमा
न

विवर० ॥ धर्माधर्मविदितिकर्त्तृ० ॥ पूर्वस्मिन्कर्मणि प्रवृत्तिः कर्त्तव्यता तत्र
दक्षिणा अर्थात्तदभावे निषेधः स्यादिति तद्विधयो विधिनिषेधौ च ।
निबन्धः पुनः यदा चिन्तयति तदा विधिनिषेधावुक्तौ
पं०८
पंक्तौ तथा सर्वे वेदा ५ पं० ८

त्मानमुद्दिश्य तत्स्याधिष्ठानीयतिरत्तिशय्यानिरतिशयज्ञानानंद
ब्रह्मात्मप्रतिपादनेप्यात्मानोवस्तुत्वान्निरालंबनत्वमिति
नेत्याहात्मश्चानिरत्कार्यत्वादित्यादिना प्रकारान्तरमाप्युप
पसंहरति न च नैव छेदत्रयपरतिष्ठत्य इत्यादिना ननु सूत्र
कारवचनसामर्थ्यात्कोऽज्ञावेदसंक्षेपायामेव विनियुक्त
इति चोदयति नत्वाम्नायस्येति ननु पौरुषेयवचनात्
कथमतो वैदिकपदसमन्वयस्यार्थ्यावतिरोधः उच्यते
अनादिप्रवृत्तात्क्रियार्थत्वयैवप्रयोगप्रपञ्चव्यवहारादेत
न अववगम्यत इत्याह तस्मात्प्रवृत्तिनिवृत्तीति ननु शाब्दप्र
बोधानंतरं हेतेप्यर्थे प्रमितिरूपजायत इति नेत्याह तेनो
क्तवदागम इति नन्वज्ञानब्रह्मावगमः कथं विभ्रमः स्यात्
इति न ग्राह्यम् इति तद्ग्राहात्तु खतात्मिथ्येति शाब्दस्यमर्थस्य
भावात्संवादाभावादाहेत्यपेदर् तेनैव तत्र शाब्दसामर्थ्यम
पि कल्प्यानामिति चोदयति कथं पुनरिति परिहरति शाब्दस

विवर० नन्वेतितन्मस्यसमान्येनगृहीतसंबंधस्याविशेषबोधक-
३१ त्ववत् क्रियार्थेगृहीतसंबंधोभिमतमर्थंगमयेदितिनेत्या
ह नचगृहीतसामर्थ्यशक्तिताहिमतेर्थेसंबंधोगृह्यतामि
ति नैतत्साहसामर्थ्यग्रहणाच्चेति ननुमतेभकारइत्यादिः
पर्यंप्रवृत्याद्यानानुमानेनसामर्थ्यंगृह्यतामितिनेत्या
ह तदभावेकृतइति साध्यप्रवृत्तिर्नमतार्थइति उच्यते
नैवस्त्वकारभाष्यकारइत्यादिःपरिहारः कथंलौकिकस्य
न्यायमनुसरन्ता वार्त्तिककारेणेदंप्रतिपादितं अभिहितान्व
यत्ति पदेभ्यःप्रतिपन्नानांपदार्थानांसंसृष्टपरस्परार्थबो
धनमभिहितान्वयेनामतन्त्वम्शोत्तःप्रवृत्याविशिष्टसोपोद्ध
भ्यांमानयनतन्नसंसर्गव्यभिचारेविगोमानान्वयाद्धृधनेपिगो
श्चाहृस्यगोत्वमान्नेसंबंधप्रतिपद्यते नानयनतत्संसर्गयोर्व्य
भिचारात् एवंसर्वपादानांपदार्थस्वरूपमात्रेषुसामर्थ्यप्रति
पत्तिःसंसर्गबोधः किंनिबन्धनइतिविद्वायामन्तव्यप्यास्मि:

प्रात्ययमतिरेकाभ्यां शाब्दावगतपदार्थनिबंधन इति कल्प
नेन तैः पदेभ्यः पदार्थाः पदार्थेभ्यः संसर्ग इति अभिहिता
न्वयवादिनां मतं तत्र पचक्रियाभिधायिनामालंबनाभा
व उच्यते किं वा प्रयोजनाभाव इति पद्यालंबनाभावस्तत्राह
पश्यन्तु तवान् देवस्तृणामभ्याजेति अथ नालंबनाभाव
किं तु प्रयोजनाभाव इति वक्तव्यमित्याह प्रतीयते चेदिति
अथ्याक्रियार्थीनां प्रयोजनाभाव इति न क्रियाया प्रयो
जनत्वाभावादित्याह प्रयोजनं तत्र मिति अपक्रियाघार चातं
प्रयोजनमिति सत्यं केषांचिदिमा हानस्तदर्थाक्रियाया म
र्थानां प्रयोजनाभाव इति न त्याह न स्तदर्थाक्रियानुच्य
र्थ योग्यवाधिविनामिति ननु सर्वक्रियाधारमेव प्रयोजन
मिति नेत्याह प्रलानमत्वावगतीति अतोभिहितानां
पदार्थानां प्रयोजनतदर्थसंकर एव वार्थप्रतिपादनेपि व्र
लप्रतिपादनं संभवतीति अत्र च प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते कार्य
संसृष्टस्वार्थपदसामर्थ्यान्तपदार्थमात्र इत्याहस्यादेतत् प

विवरण ३२

प्यपीति ननु भूतार्थसामर्थ्यं प्रतीयते चेन्न भूतसंसर्गोपि
प्रतीयतामिति नेत्याह न प्यापिता प्रतिपन्न इति भूतार्थविशि
ष्टं कार्यमेव प्रमीयत इत्यर्थः ननु संसृष्टत्वार्थे शाब्दसामर्थ्यं
चेन्न भूतेपि संसर्गः प्रमीयतामिति नेत्याह क्रियार्थेनैवे
ति नियोगसंसृष्टतयैवेत्यर्थः ननु कार्यसंसृष्टत्वार्थसा
मर्थ्येपि अन्वितत्वार्थस्य तत्रांतर्भावात्तेनैव प्रयोजकेन
भूतेपि संसर्गः प्रतीयतामिति नेत्याह न हि गोपदादन्यदर्थ
इत्यभिप्रायमाशयः गामानय शुक्लां दंडेनेति शाब्दश्रवणोत्त
रं प्रयोजकवाक्येन प्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनकर्तव्यतानेन
शब्दात् प्रतिपन्नेति भूतार्थसंसृष्टे कार्ये शाब्दसमुदायस्य साम
र्थ्यं प्रतिपद्यते पुनरश्वं गां बधान अश्वमानयेति प्रयोगांतरे गो
शब्दान्वये कार्यसंसृष्टगवाकृतेरन्वयात् तदुक्तोपि च संसृष्टगवा
कृतेरेवोद्वासात् कार्यसंसृष्टायामपि पदसामर्थ्यं कल्प्यते त्र्या
नयन तदन्यसंसर्गव्यभिचारेपि कार्यसंसर्गाव्यभिचारादेवं व प्रयमा

वगात्संसर्गबुद्धिहेतुत्वात पवादाश्रुतानामध्येयपदार्थैस्तन्ति

व्यवधानकाल्पनागौरवपरिहारात्पदानामेवसंसर्गप्रति-

पादनसामर्थ्यकल्पनात्तथाच श्रुतत्वात्कार्यसंसृष्टस्वार्थे

स्वसामर्थ्यसिद्धिर्नेतदेतान्निरवद्यं विषमउपन्यासश्चनि

तोहिप्रयोगभेदेषुकार्यसंसर्गएवगवाकृतेर्नियमेनप्रती

यतेकिंतुगुणव्यक्तिक्रियाकारकसंसर्गश्चतथाहिगवंको

गामानयेत्युक्तेगुणकारकत्वक्रियासंबंधाःप्रतीयन्तेकिं

याद्वारश्चकार्यसंबंधः नचाव्यवहितसंबंधोपादानसिद्ध-

येत्याश्रितस्वार्थसामर्थ्यंगत्यते केमेवाच्चगुणाक्रियासं

बंधोयथायोग्यमवगम्यमानालोपादन्यपदार्थैस्तास्समा

प्तिः एव्याकलापूयसयसवैरेवपदैरेकप्रयोजनावाच्छिन्ना

महावाक्यार्थःप्रतीयतइतिनान्योन्यसंसर्गविरोधःप्र

मायान्तरग्राह्यत्वंतुकार्यमपिप्रवृत्तिलिंगहेतुत्वात

यमेनात्वेत्तिनेस्तर्वप्राद्युसामर्थ्यविषयत्वयात्तस्मात्तापवाद

विवरण न्वितस्वार्थेसामर्थ्यमिति चेन्नत्वयान्वादवसंगान्नकार्यान्वि
३२ तस्वार्थेषुप्रमाणांतरैरगाहिसामर्थ्यंप्रतिपन्नोशाब्दाद
२१ पितावन्मात्रबोधेनुवादः स्यात् न च कार्येणसर्वेपदार्थाना
मव्यवहितःसंबंधःयेन तत्संसृष्टेसामर्थ्यंस्यात् क्वचित्
संबंधः शेषशेषिलक्षणःस्यात् इति चेत् कोयंशेषशेषित्वंनाम
तत्रावत्त्वस्वामित्वं चेतनविषयत्वात्तस्य नापिदृष्ट
तत्वदंगिजातद्रव्यवत्वाभावादितरेषां अप्यसाध्यत्वेन
शेषत्वं क्रियेवतंहिरण्यकारकसाध्येति सैवशेषिणी
स्यात् अप्यापरमसाध्यत्वात्स्वर्गएव तर्हि शेषीति कि
मनेनेकार्येणान्वितेन तस्मान्नद्वयोरन्वयोद्भूता
नां विभक्त्यर्थसंसृष्टानां क्रियान्वयःतस्यापि कार्येणो
त्तिव्यवधानादन्यान्वितस्वार्थेसामर्थ्यमसमंजसं किंच
कार्यस्यकार्यान्वयाभावात्नकान्यान्वयोवक्तव्यःपात
र्यनकार्येणाकार्यस्यान्वयइतिचेत् नानियोगात्वपर्या

निमित्तत्वाच्छाब्दस्यैमाया नियोगस्य तु द्यात्वस्यैतकेवलेनान्वयो
न कार्यैगोन्नरकालत्वान्नन्कार्यत्वस्या अन्नोपिअन्यत्यादि
तेष्ठाब्दसामर्थ्यमिति किंचप्रमाणान्तरग्राह्यत्वमपिशाब्दसा
मर्थ्याविषयस्यात् अव्यभिचारात् प्रयोगनिमित्ततया
त्वप्यासिद्धिरन्वयस्येतिचेत् कार्यत्वस्यापिप्रवृत्तिलिंगहे
तुतयैवान्वयानियमेन सर्वपदसामर्थ्याविषयत्नपेवेति
किंचभ्रमसंसर्गपिशाचोप्रमिति रनुभूयते लोके देवदत्तो
भुकानितइत्यादौ तत्राकेप्रान्तिवाक्यकार्यपदसध्याहृतिना
शाब्दव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरंवाकल्पप्रान्तित्वेवाभुपेयता
म्राहोस्विदन्यान्विते शाब्दसामर्थ्यप्रयोजकानन्तनिपयसामा
नायस्तोष्यातामिति अबाधेनभूतार्थव्यवहारात् क
ल्पनालाघवाद्व्युत्पत्तिहीनप्रयोजकानांविप्रतिपन्नप्रयोजका
नांचकेवलपद्महणादिवार्थप्रतिपत्तेर्निरूपणीयमनन्त
विंबान्तियंतुब्याकरणापदेशैःकार्यपदार्थप्रतिपत्त्येवा
र्यान्तरसंसर्गस्थापिअव्यभिचाराच्छब्दसामर्थ्यप्रमीयते

शिवर० कश्चित्कार्यसंसर्गदत्रापितदनुमीयत इति चेत् न अन्यथा
३४ न्यसंसर्गमात्रदर्शनेन कार्यसंसृष्टेप्यन्यसंसर्गमात्रप्रयो
जककल्पनोपपत्तेः अदृष्टप्रयोजकोपसंहारादृष्टप्रयो
34 जकस्यैव युक्तत्वात् तस्मादन्वा----पर्यवसामर्थ्या
पितिसिद्धं ननु गोपदस्यापि आनयनसंसर्गादिवदर्थ
प्रतिपादकत्वात् आनयेतिपदस्यापि गोसंसर्ग
मिधायित्वात् पदाभ्यां प्रतिपाद्यसंसर्गानियमो न स्यात्
नैष दोषः एकैकपदोच्चारणोपावानर्थः प्रतीयतेतावत
तामेव----योच्चारणेऽपि प्रतीयत इति नियमोपपत्
तेः नत्वेकैकपदोच्चारणात्सर्वसंसर्गाः प्रतीयन्ते सहका
रिपदांतरनिमित्तत्वात्संसर्गरतोन्नेः न ह्येवं पर्यापनास्यात्
तथा हि गोपदस्यानयनसंसृष्टगोत्वमर्थः आनयति
पदस्यापि गोसंसृष्टमानयनमर्थ इति तेनैतन्सारं एकस्मा
न्पदाद्यावानर्थः प्रतीयतेतावानेव चेत् पदांतरादपि

प्रतीयतेतस्यादेवंपर्यायत्वं पदानां पुनरित्तरेतरसंसृष्टौ पदा
र्थौ पदाभ्यां समन्वयप्रतीयेते तदा कुतः पर्यायत्वमिति ननु गोप
देऽव्युत्पादिति भवता वयं नत्वाभिहितेनपदार्थान्तरेणासंसृष्ट
संगोत्वंप्रतिपादयतीति चेन्न गोपदमापतिपदमप्यभिहितेनैवा
गोत्वेन संसृष्टं स्वार्थं स्वप्रतिपादयतीति तदन्तरेणाप्यश्रयतास्या
त् गोत्वे भिहितेन तत्संसृष्टानयनाभिधानं तास्मिन्नाभिहितो
तत्संसृष्टगोत्वाभिधानस्यापि पदान्यभिहितानेवपदार्था
न्संसृष्टान्मितिनैवदोषः क्रमेणापदेसूच्चारणमारोपक्रमेण
चपदार्थान्व्यभिचारिणः प्रतीयते मैत्यपदोच्चारणानंत
रसंश्लेषेकस्यचित्प्रगम्यानिपदान्यभिहितानेवपदार्थान्सं
सृष्टतयाप्रतिपादयंतीत्यभिहितेनैवान्वयोपपत्तेःपदार्थ
कृत्संसर्गस्यप्रतिपादकेकृतन्त्यो चोद्यपरिहारौ पदानामेव
संसृष्टस्वार्थप्रतिपादनमात्रेभिधानंनाम तदेवं का
र्यमनपेक्ष्यैवभूतेप्यर्थे शाब्दसामर्थ्यसिद्धं तदेतत्सर्वमभि
प्रेत्याह गोपदस्याभिधेयसंबंध इत्यादिना वैदेपिकार्यमनर

विवर पेदेपेव संसर्गप्रतीतिरंगीकृतेत्याह तथ्याचवयद्भर्तुरित्यादि
३५. ननुकर्त्तव्यइति पदंतत्राप्यध्याहृत्यते नैकवाक्यैलोपगमेनो
35 वाक्यार्थः प्रतीयत इतिमत्राह यस्तुकर्त्तव्यइति ननुसूत्रभ
कारेणैवगुणागुणयादीनांविशेषणाविशेष्याद्भिभावेन स
मन्वयोदर्शित इत्यर्थः ननुक्रियार्थेनि वृद्धव्यवहारानुसा
रिणाकार्यान्वितस्वार्थेन्नाह सामर्थ्यंदर्शितं तद्भूतानां क्रि
यार्थेनानि तत्राह पत्नुंतत्भूतानामित्यादि भाष्यकारेणै
वगुणागुणयादीनांविशेषणाविशेष्याद्भिभावेनसमन्वयो
दर्शित इत्यर्थः ननुक्रियार्थेनेतिवचनेकथं गुणागुणाया
दिसामानाधिकरण्यसंबंध इत्यतआह क्रियार्थेनेतिविति
तथ्याच भाष्यकारेणापीत्यालभ्यातयवेत्पत्ताप्रकृतास्या
र्थः किं -- जैमिनीयसूत्रवचनाद्वेदान्तानांकार्यनिष्ठत्व
मुच्यते बादरायणात्तुवैद्ब्रह्मनिष्ठत्वमिष्यतामिष्यतामि
त्याहतत्पव पूर्वैर्णात्तयाः तत्तत्व र्थभेदाभावेकथंसूत्रयगा

रंभ इति तत्त्वविभागमाहातत्त्वाहि वेदस्येत्यारभ्य मुख्यापदर्शि
तं इत्यनेन ग्रंथेनानानुगतिमाहि कार्यतामेकमर्थस ब्रह्म पर
त्वपात्व पेपिप्रप्यमाविभक्तोरव्याभिचाराप्त तदर्थाकारका
तान्वय इतितन्याह तपान्वभगवानपाशीतिरव्यातिरिति
ऋ इति तत्र लिंगसंख्यादयः स्वार्थानप्रतीयमानाश्चापिप्रज्ञान
घनएवाछित्तीयमित्यादि शब्दाविरोधादनिर्वचनीयाभावि
ष्यतीत्यर्थः ननुक्रियान्तरविरहेपिप्रातिपदिकार्थान्वय
योत्तिर्भवितीपरः प्रयोक्तव्यः प्रथमपुरुषेगम्यमान इति
कान्यापत्तेस्मरणात् अस्तस्यर्थनिष्ठः समन्वय इति ते
त्याह नास्तिक्रियाकर्तर्यैवेति नत्वास्ति क्रियामप्यपहा
यसमन्वयपादिष्ठयत्त इति तप्रादृष्यनेव फलितानिति ननु तत्र ३१
प्यास्तिक्रियान्वयः कल्पुत्तामिति तेत्याह तत्रापियेफलितता
इति ऊ तत्ताहि वाक्यपर्यवसिततिमिति संबंधमात्रा इत्यात भ
त्वेनेष्टमाइति कथंपुनस्त्व क्रियामपहायसंबंधग्रहणावत्

विवर० मात्रपर्यवसितं वेदान्तवाक्यमिति तन्नद्वाहैवं सा मान्यतांसिद्ध
२६ स्येति उक्तं तावत्पदानामप्यन्तिरसंसर्गमात्रे संबंधग्रह
णात्क्रियामपहाय व्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थान्व
26 यो युक्त इति इदानीं क्रियान्वयाभिधानवादिनामपि मूक्त
वैनिषेधवाक्यसमन्वयो वक्तव्य इत्याह इहाकिंचब्राह्म
णो न हन्तव्य इति: ननु ब्राह्मणाहननाभावोपि स्वयं क्रि
याक्रियापर्यवसितेत्याह तत्क्रियाक्रियापर्यवसितेप्रक्रि
यानिवृत्तिलक्षणत्वादित्यर्थः ननु नेदं तत्त्वे पर्यवसितमादि
मित्याशिवाक्यानाविरोधिनां न दोष इति संकल्पक्रियाविधी
एवं यते न हन्यामिति हननविरोधिनी संकल्पक्रियैव विधी
यत इति तन्नेत्याह न व्रतशब्दसमन्वयादिति अयमर्थः संस्मृ
ज्यमानाभावमेव मुख्यवृत्त्या नञ् शब्दः प्रतिपादयति न
च नञ् उपाभिधायि व्रतशब्दोपक्रमात् संसृज्यमानविरोधि
नि क्रियान्तरे लक्षणाया वर्तते न तस्येहापवादकं किंचिद

ऽस्तिपे तत्त्वशब्दस्य संसृज्यमानविरोधिसंकल्पक्रियोत्तरेलक्षणा
प्यपेलक्षणास्यादिति ननुसंसृज्यमानाद्रन्यत्वाद्विरोधितोर
पितुरव्ययेवतत्त्वशब्दस्रतिनेत्याहतनञसमन्वयमात्रादिति
मत्त्वप्राभाकरःप्रत्ययवतिस्तुते नञ्चयोर्थोःप्रतयंते प्रालशाोहन
ये नंप्रत्ययपाश्चेत्तित्रतनञालशोनप्रतियेधान्वयःप्रत्यक्षाविरोधा
त् नचहननाभावंप्रतिपादयंति तस्यप्रसक्तत्वात् नापिप्रत्य
पार्थाभावंफलप्रार्थनायाःप्रवृत्तिहेतोः कार्यत्वपूर्वांप्रत्यत्त
त्वात् ततःस्वभावप्राप्तहननपर्यानुरागैनीसंकल्पाक्रियैवलक्ष
प्रतिपाद्यते सावप्रत्ययेनविधीयतेनचाभावोनामकश्च व्य
तिरेकेराकाश्चिदस्ति येनतत् पर्यवसितंवाक्यंस्यात् मत्तोभा
वान्तरंविधिपरंपरमभाव्यमितिनदेनत्स्याहस्वभावान्तयव गा
ह्यतिमित्तेत्यादि परिहरेखेतयुक्तोमितिनञ्चाभावान्तरप्रतियो
वैरोनिवृत्तिपितुप्रोक्तयःनचभावान्तरभेदात्तात्त्वःसमर्पयोगि
तकत्वात् नभावपदतनञ्चार्थस्तयोर्थः मत्पर्यन्तरविरोधितोर
नं यातत्द्विरोधि ५ पं ८

विक्र० भावसंबंधेनोलक्षणयापि वृत्तिसंभवेऽपि — — नायोगात्
३२ ननु नाम धात्वर्थयोगनैव नञ्जप्रतिषेधकृतवदत्यन्ताभावस्य
धर्मी वन्ध्यात्वविरोधिना वित्यर्थान्तरे पि प्राह्लोदर्शितः सत्यं
37 तत्रापि मुख्यार्थान्वयेन लक्षणया पर्युदासे बुद्धिनियमो दर्शि
त इत्यविरोधः अत आह प्राभाकरः हननाभावे नियोगः तनामध्र
नियोगपर्यवसितं वाक्यमिति तदाह हननप्रागभावे नियोग ३
इति दूषयन्तो वार्त्तिकैकारादिति भावार्थाधिकरणादिगुणाणविधि
विषयतयानिर्दिष्टे हेतु नहननप्रागभावो नादिसिद्धतया
विपोगस्यागस्यान्तत्त्वपत्वात् दूषणान्तरमाह एवम
तिवेधस्येति दीधितिः प्रकृत्यर्थस्य हननस्यैवनञ्च आह द्वादुव
मंगीकृत्यभावोर्थान्तरत्वात विधेयमित्युक्तं इदानीं प्रत्यय
यार्थएवनञः संबध्यते प्रकृत्यर्थस्यान्योपसर्जनत्वात्
प्रधानेन चनञोन्वयान्वपादित्याह तत्र सस्य जयमानानामि
ति प्रत्ययतादिष्यवह ेऽरुषानतादिवं धनत्वाभावाद्विधा

दीनामसंभवेप्रतिपाद्यधर्मइत्यनुष्ठेय धात्वर्थः धर्मइत्यर्थः
प्रतिषिध्यमानक्रियाफलइति निवर्त्यमानक्रियाफलइ
त्यर्थः प्रागभावपार्थनिषेधे प्रकृत्यर्थो निवर्त्यते इति
प्रार्थ्यतइति प्रार्थनाफलसाधनमित्यर्थः ननुश्येनहनन
स्य फलविद्विष्टसाधनत्वं प्रवर्त्तकं तदेवप्रत्ययेनानूद्य प्रतिवि
ध्यते ब्राह्मणहननमिष्टसाधनं नभवतीति नेत्यप्रत्य
तामिष्टसाधनत्वं हननस्यमाह दृष्टाविरोधि इष्टप्रयोजनत्वे
ष्टसाधनत्वादिदमदृष्टविरोधि इष्टसाधनं नभवतीति ननुप्रत्ययत्व
मित्यस्यार्थः सर्वत्राख्यातार्थसंयोगात् तथा दधिक्रोऽर्थ मरु ८
धात्वर्थ इत्युच्यते सर्वत्राधिकोतथा उक्तथात्व इतितत्र उक्तधा
र्थसाधनं नभवतिहननमित्युक्ते तथा तास्तीत्युक्तं भवति त
तश्चात्वर्थादतर्थस्याधिक्यादर्थादनर्थसाधनमित्युक्तं तदेव प्र
त्ययार्थो प्रतिषेधस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिमित्वा ह स च प्रागभाव
इति किंतर्ध्यनुष्ठेयमित्यत उक्तः प्रकृत्यार्थसाधनाभिमतादृगाद्यु

दधिकोमर्थः पं० ११

विवर० बोधप्रसक्तौ तन्निमित्तप्रवृद्धं सोऽनुष्ठेय इत्याह तस्मात्संस्कार
३८ रोद्बोध इति तस्य वर्त्तो हि वाक्येनाविधीयतामित्तिनेत्याह स
चपयापि सा ध्यत इति हननाभिष्टुतम भवंतीत्यनिष्टं चेत्यवगा
38 गत्तौ हननो द्बोधनिमित्तावरोधस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
वानुष्ठेयतावत्तनवशाद्बोपदत्तत्ति निमित्तानिरोधकर्त्तव्यतायां
वाक्यस्यासामर्थ्यानु द्व्याहतत्प्रतिपादकयत्नं ननु तिष्ठसाध
नविषयेशब्दसामर्थ्यान्नतु तन्निमित्तनिरोधामीपेत्तर्हि द्वारार्य
इति नेत्याह मम द्वार्पादर्थ इति क्रियाविरोत्यर्थ पुनरिति इव
पत्तिभवानितर्प्यापपनुष्ठेयांश्रस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्
दीनान्तहेनियोगपर्यवसितत्वे इत्यर्थः ननु प्रत्ययेनापूर्वं प्रति
पाद्यते तेन तत्काम्यमनुष्ठेयं स्यात्तत्रकं तोजुहोति संबंधनतावे
काकेसस्याहद्यानात् ननु स्वर्गकामनावाक्येर्गकाभिनोपा
गकर्त्तव्यतास्वर्गसाधनत्वं मंत्ररेणानुपपन्नानन्त्वसाधन
त्वं दत्ताभासेनाकर्मणोमध्यव्यवर्त्तिकार्यमंतरेणानुपपन्न

मिति श्रुतार्थापत्त्यापूर्वं गम्यते तत्र शब्दस्य सामर्थ्यं गत्यु

न इति सोऽयं भावार्थाद् अलौकिकसामर्थ्यानुसारेण क्रि

याकर्तृव्यतामभिहितां चेन्न पुनस्तत्सामर्थ्यलभ्यापूर्वं कि

मिति संबंधो गृह्यते श्रुत्याभिहिताक्रियाकर्तृव्यता

तत्त्वेऽपूर्वमेव लभ्यत इति कुतः संबंधग्रहः ननु यागक

र्तृव्यताभिहितानुपपत्त्याशेषापूर्वाभिधानमेतेनेवेहोतित्वार

हितं द्रव्य नुपपन्नशरीरेन्द्रियसंबंधमन्तरेणास्य स्वर्गस्यासि विध

द्धेरतः श्रुत्यपेक्षेन शरीराद्यभिधानस्या सामर्थ्यापत्तिगम्य यः

त्वाच्छरीराद्यपि नेति वेदपूर्वापित्वेऽपि न तत्राङ्गत्वेष्यर्थकर्तृव्यता

लक्षणानि यसाधनमेव प्रत्ययपार्थ इति तेनैव वृद्धव्यवहा

रादृष्टकार्ये पौत्यारभ्यापाके नरमित्यपनः प्राणतामग्र्यः स्प

ष्टार्थः श्रुत्यमोत्पन्नशब्दज्ञानं तावत्तावद्विधीयते नन्वस्य

तानत्रचरस्वानुभवकामस्य विधेयत्ताभ्यामेव वस्तुयं ·

प्रवृत्ताभ्यामपरोक्षज्ञानाभिधिहात्येतत्कस्माद्धात्वावगत ह्येर

विवर ह्यात्मभावस्येति ननु कर्मादिनिमित्तः शरीरसंबंधः तत्तस्य संसा
३८ रकिमपरोक्षज्ञानेनेत्यत आह न कर्मनिमित्तस्तावदित्यादि
ना सुखदुःखानुभव इत्यनेन ग्रंथेन उक्तमन्वयव्यतिरेका
३९ भ्यां तत्त्वज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ संसारनिवृत्तिरिति प्रदर्शितं त
त्रैवागमं प्रमाणमाह तत्र यथा श्रुतिस्मृतिवादाः इति नोहित्र
त्वात्मैकत्वं साक्षादनुभवतोपि तद्दर्शनाभासं दर्शयंतीत्यवो हृ
पसेदज्ञानान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तेः कुतो द्वैतदर्शनमिति तत्र
आह वैषयिकस्त्विति ननु कर्मणामपि निवृत्तत्वात् कथं
तन्निमित्तं द्वैतदर्शनं तैयादोषः तस्यात्तावदेवाविरमिति ज्ञानव्य
तिरिक्ताव ध्यंतरकारणात् किंचित्कालं प्रारब्धयावदवस्थात
कल्पनात् ननु कर्मक्षयप्रवृत्तेः श्रुत्येष्यापत्तिः कथमेकदे
शेवाधिकारस्यात् सर्वापत्त्य तस्य च तस्यैवबाधप्रसंगात् दि
वदामः तस्मात्कृत्पावे सामान्यविशेषभावेव व्यवस्थेति नेत्वे
परोक्षज्ञानेन कृत्स्नाविद्यानिवृत्तौ कुतः कर्मणामवस्थानमिति

उच्यतेव — ज्ञानमेवकस्यकरणो भ्यो — — — — क्रान्यवमन्तास्व
कर्मविस्थानप्रतिबंधात्तदपेक्षितेष्वनप्रतिभासन्निवर्त्तते पा
टव — — — रकर्मविशेषकर्म — — — — — — पद्यते ननुब्रल
न्त्तनुसबद्धेनदर्शनयोः कृतः साहित्यमुच्यते नवयंसाहित्यं
— दाकदाचिदसंप्रका — न्मेद — — — — कदाचिदापश्चकर्मीप
— [न्दोषानिमित्तदोनदर्शनंचेति नन्वतास्त्येवशरीरस्या
पदा — दर्शनं नन्मार — — — व्यतिरिक्तपूर्वोत्तरकर्मविनाः
शनिमित्तदर्शनाभ्युपगमात् नचापरोक्षदर्शनमंतरेणाकृ
न्त्तकर्मविनाश आर ब कम — — — — सदर्शनेसंशरीरस्यै
वसंभवति व्यासादीनांवस शरीराणामेवापरोक्षदर्शनंश्रू
यते नन्तत्त्वदर्शनोपिछिन्नदर्शनंन्नेनियोगमनसालमेपिस्या
त्र नातिपतेदेशकालाकारवृत्तिप्राप्तिपत्यधीनत्वा
दनुष्ठानस्य तत्वदर्शिनस्त्वार — कर्मनिमित्तदोषोद्भवस्यशदे
त्वात् नियमभावात् प्रारब्धानुष्ठानपरिसमाप्तिप्रयत्नम वस्याना

विवर योगात् पुनः पुनस्तत्त्वदर्शितोऽनुष्ठितकर्म्मणां वा ध्यानाऽ
४० नुष्ठाने प्रयोजनाभावात् प्रत्यवायस्याकरणेऽन्यदर्शिनैवाभि
40 उलेवलत्वं — स्वदर्शिनां शास्त्रनियमाभावात् दृष्टाचरणांस्या
न्न रहितानां हितप्राप्तिपर्य— रमर्थनाऽनिमित्तत्वादाचरणा
स्यत्ताव्द्वे वेदनिरत्तिप्राय— दमध्यो पानपर्यानिवृत्ति बलाद्वा
दनुभवतः सा ध्यापुरुषार्थमार्थनाभावात् कृतेऽयथ्वे
स्थावरणावसेय कथ्यन्तर्हि धारीरपात्रे हेतुत्वात् तस्मात्त
त्वदर्शिनोऽपि हेतदर्शनाभासउपपद्यन्ते इति ननु श्रवणाज्ज्ञान
व्यतिरेकेण मननिदिध्यासनविधानात् साध्यान्तरमसी
त्युक्तं इतिनेत्याह मननिदिध्यासनयोश्चेति उक्तं च मननि
दिध्यासनयोस्तत्त्वदर्शने हेतुत्वं इदानीं वर्णाश्रमयोक्त सर्व्व
मनुवदतितदेवांस पुरुष्यवक्तुं न इत्यारभ्यातो विधिनिरपेक्षत्व
तंत्रमेव ब्रह्मशास्त्रं प्रमाणकं वेदान्तसमत्वपादितं तेन ग्रन्थे.
न च पिवा विधिनिरपेक्षमन्तवक्तव्यप्रतिपादने शास्त्रारम्भभेद

सिद्धिरित्याहैक्यसत्तिपदतामिति ननु प्रवर्त्तकाविशेषे एव
पृथक्शास्त्रारंभनिमित्तमिति नेत्याह --- तत्रतत्र यदेव
भेदमास्थितशरीरोद्भूयनिवर्त्याविधिभेदाः कर्मकांडनिरूपिता
इह तु केवलमानससाध्यो विधिर्निरूप्य तइति तदाहाप्या
पाहः साधनमिति रूपयति न प्याप्यप्यातः परिशिष्टधर्मजिज्ञा
सेति अधिकरणार्थमुपसंहरति नदेवं प्रलावगमात्प्रागि
तिवेदहाप्याप्यवहि प्रलात्मापरोक्षदर्शनानंतरकालमं
तः करणसंपिंडितप्रमातृबाधात्प्रमेयसंबंधः सिद्धः तिवर्त्त
त एव प्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोग्यभोग
लक्षणो व्यवहार इति ननु भेदाभेदरूपत्वात् तोक्तदर्शने विरो
धः ननु तर्हि भेदात्मत्ता च सुखदुःखवाद्यपि वा ध्यानाभेदाभेदरू
पत्वादेवमेवाभेदरूपत्वेन स्ववचनाविरोधः एवं पक्षासिद्धिवि
धिपत्त्वाभावस्य सर्वसांकर्याच्च ननु नवाप्य कृतेः सर्वसंकर्ष
नल्पम् न प्रपंचस्य पथ्यादर्शनमेवदोदेव व्यवस्थापित

विवर० त्वात् ब्रह्म ---------------- दृश्यते हि --- स्वप्रत्यक्षेण ।
४१ किं नत्र प्रत्यक्षेण तावत् खण्डो गौरित्यभिन्नाभिन्नविषयप्रत्य
क्षं न प्रतिभासाभावात् ------ भेदेनैवाभेदः इति न
4) तेनिष्कृतरेतरात्मना भेदोऽप्यवतासेत ननु रूपभेदोऽवभास
ते तर्हि रूपैक्यादभेदो व्यक्तिः -- रित -- त्वाद अभेदो
रूपभेदाद्भेद इति -- मुनिनिरन्तरा भत्वमभेदध्याहृति नता
वदेको घटे त्यत्र दृश्यते -- पादखण्डो गौरित्यभेदावभासा
एव -- स्वखण्डो गौर्मुण्डो गौरिति प्रत्यया भ्यामभेदाभेदाव
भासः इति तज्ज्ञानयोः सम्भूयप्रमापकत्वात् प्रत्य -- मंतरे
णैकस्योभय संबन्धासिद्धेः -- त्ययत्रयेण प्याद्भेदाभे
दसिद्धिरिति प्रत्यक्षेण तावत्यवाहत खण्डस्य गोश्चन्तदुभया
लम्बनपिण्डस्य वत् -- राप्रत्ययेणावभासनात्तस्या ताश्वि
-- त्वात् तदुभयाश्रयपिण्डालम्बनत्वात् न चार्थापत्तेरपि क
त्वाकारादीर्घीकाकृत एवायमकार इति -- त्रयेरपि भेदाभे

दासिद्धेः भेदोऽस्ति म —— घ —— त, तस्मात्तु भिन्नघस्तु —ना— त्म
निभेदः प्रमाणं प्रधानः विवादगोचरापन्नाः स्थावरजंगमश—
रवस्कघः शीवादिशरीरवत् तच्चात्म—————— त्वाक्ति
त्यात् प्रतिवादिशरीरवदिति एकात्मत्वानुमानात् यु त्म
गपज्जननमरणादाविरुद्धधर्माश्रयत्वात् मुण्डकादिकादि । द
—इतिभेदानुमीयत इत्यचेतन शरीराश्रयतया व्याधिकरणा
सिद्धत्वात् प्रतिशरीरं सुखदुःखाद्यनुभवाननुसंधानेन
स्वभेदः कल्प्यते इ —— तु न शरीरभेदे सत्यपि एकस्यापरात्मनो ज
न्मान्तरीयाननुसंधानादिदर्शनात् सत्यप्येकत्वे प्रतिबिंब
भेदेषु वराशिकरादर्शनात् जीवजीवब्रह्मभेदोपपत्तेरसिद्धः
विरुद्धधर्माश्रयत्वात् भेदानुमाने बिंबप्रतिबिंबयोरिवानैका
न्तिकत्वात् नियतानियतपापिचोदितव्यवहारदुःखसुखादीनां भे
दलिंगत्वाज्जीवब्रह्मभेद इति चेन्न नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रु
त्यैव भेदप्रतिषेधे लिंगात् भेदप्रमितेरयोगात् संकल्पप्रमाणा

विवर० त्वात् येभेदाभेदकल्पनोपयोगात् बाह्यपदार्था इति विवृतिसंख्या
४२ भूयनद्वति चेत् नासपक्षायं युक्त येपक्षासावादित्यसम्यक
श्यैकत्वसंख्याश्रवणाद ग्रतांगतोसिद्धिव्यानुवादादेकात्व
42 मानात्विप्रमारणाभावादात् प्रत्यक्षेरा भेदस्यग्रहणाभेदस्यध
र्मिप्रतियोगित्वव्यवस्थापेक्षत्वात् तच्च तच्छायाभ्रभेदापे
क्षत्वात् इत्यन्तरेतराश्रयात् तस्मात्न भेदाभेदाविति अथे
तदर्शनेन च तद्दर्शनस्य बाधः प्रत्यक्षप्रबाद्वाक्वचनेन
तराधदर्शितानफलवचनानांच वर्तमानापदेशित्वया
पोस्यानुपलब्धिविरोधात् इत्यत्र वरावधति कृतिकमस्य
गतदवृत्तिरवमो ह इति आपिवाकुरिति मू—— पापापर्यसाह
गौरागमिथ्यात्मन इत्यादिनाश्लोकं व्याचष्टे नदेवद्व्यन्नाहे
त्तिद्वितीयश्लोकतात्पर्यमाहके मेमिदानीमस्य प्रमाणामि
त्य —— रणापि श्लोकं व्याचष्टे अद्वितीयत्वमिति पायानंदचेन
[illegible] सर्वज्ञसर्वभूरस्तर्वधाव्यको निरवयवस्वस्वादंदाप्रत्य
कत्वान

(८३)

ग्भूतत्व ब्लात्मन्वपरोहातभवात् ---- प्रत्यय वचनस्सर्वेव्य
वहारोपप्यादर्शनिमुपपपद्यते नास्मिंस्तापरोदितेव मोसमार
नेप्रमान्तत्वादिवा धात्सर्वेव्यवहारे वत्तवन्त्यत्र इति श्लोक
------ मत्परम हंसपरिव्रजकाचार्यस्यान्नुभवपूज्यपादोत्तो
प्रकाशात्मभगवतः कृतौपंचकाप्रिकाविवरणमसमन्वयसू
त्रंसमाप्तः -------- लीवाह२ कासा -- प्यंत विशेश
रनाप्यकाः कालभैरवकमार्प्यनिकाशी
संवत् १९८८ पोषप्र० ३ लिखतंसाधरामशर्माजंबूस्टेट्